

Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler

Alpaslan Ceylan - Gülriz Kozbe - Yasemin Polat
Taciser Sivas - Hakan Sivas - Işık Şahin - Yasin Topaloğlu

Giriş

Anadolu'da, Demir Çağı'yla (MÖ 1200-330) birlikte ortaya çıkan yeni siyasal tabloda Geç Hitit Kent Devletleri, Urartular, Frigler, Lidyalılar ve Likyalılar'ı görmekteyiz. Bu dönemde Anadolu yarımadası, çeşitli topluluklara ait büyüklü küçüklü beyliklerin yönetimi altındadır. Güneydoğu Anadolu, Doğu Akdeniz ve kısmen İç Anadolu bölgelerinde olmak üzere Geç Hititler, Doğu Anadolu'da Hurrilerin devamı olan Urartular, Orta Anadolu'da Frigler, Batı Anadolu'da Lidyalılar, Güneybatı Anadolu'da Likyalılar ve Ege'de İyonyalılar yüksek uygarlıklar kurmuşlardır. Bu topluluklar, Mısırlılar, Fenikeliler ve Babililerle birlikte daha sonraki Hellen uygarlığı üzerinde büyük ölçüde etki yaparak, bugünkü dünya kültürünün oluşmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Hitit İmparatorluğu'nun MÖ 12. yüzyılın başlarına doğru yıkılışı, Anadolu'ya büyük bir kargaşa ve çöküntüyü de beraberinde getirdi. İmparatorluğun yıkılışı yaklaşık olarak 400 yıllık bir süreçten sonra önemli siyasal ve sosyal çalkantılara yol açtı, geniş bir coğrafi alanda belirmiş olan kültür birliği son buldu. Eskiden imparatorluğun sağladığı düzen ve huzur içindeki bölgeye göçebe halklar çeşitli yönlerden girmeye başladı. Hititler'in amansız düşmanı Kaşkalar, Kızılırmak'ın kuzeyindeki tüm İç Anadolu'yu ellerine geçirdiler; Kafkaslar yoluyla gelen Muşkili halklar Doğu Anadolu'nun batı, Trakyalı göçmenler Batı Anadolu'nun kuzey bölümüne; Sami kökenli Aramiler ise Güneydoğu Anadolu'ya yerleşmeye başladılar. Tüm bu olumsuz gelişmelere Mısırlılarca "Deniz Halkları" denen birtakım yağmacı grupların yarattığı terör olayları ve bir süredir yaşanan kıtlık da eklenince

kurulu düzen iyiden iyiye bozulmuş; başta Hitit başkenti Hattuşa olmak üzere yerleşilmemek üzere eski siyasal merkezlerden çoğu yakılıp yıkılmış ve bir daha uzun süre yerleşilmemek üzere ıssızlaşmıştı. Anadolu'da yepyeni bir dönem başlıyordu. Ne var ki, yazılı belgelerin de tümüyle susmuş olması, çöküşün ardından gelen yüzyıllarda ne gibi gelişmeler olduğunu öğrenmemizde büyük sorunlara yol açmaktaysa da gelişmeler, yarımadanın giderek irili ufaklı yeni güçler arasında paylaşılıp bir çekişme alanı haline geldiğini göstermeye başlayacaktır. Artık Hitit İmparatorluğu tarih sahnesinden sonsuza değin çekilmiştir.

Bu dönemde demir madeninin kullanımı giderek yaygınlaşmaya başlamıştı; MÖ 9. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise tüm silahların ve çoğu aletlerin yapımında demir tercih edilmekteydi. Bu gelişmeler, Tunç Çağı kültürüne kesin bir son vererek Anadolu'da yeni bir dönemin, Demir Çağı'nın, başlangıcını işaret etmektedir. Demirin gitgide ucuz bir metal durumuna getirilmesi, insanlık tarihi açısından önemli gelişmelerden biridir. Böylelikle tarım, endüstri ve savaş daha etkili birer kurum haline gelmiş; insanoğlunun doğaya egemen olmasında daha sağlam adımlar atılmasına yol açmıştır. Ucuz demir aletler küçük üreticileri devlet tekellerine bağlı olmaktan tümüyle kurtarılmasa bile, bağımlılıklarını azaltmıştır. Nitekim çiftçiler, tarlalarında kullanacakları demir bir balta veya saban başlığını kendilerine alabilecek duruma gelmişlerdir.

Son Tunç Çağı'nda Hitit İmparatorluğu ile en üst seviyeye ulaşan, Demir Çağı'nda daha da biçimlenip kurumlaşarak Anadolu'ya egemen olmuş, bağımsız yerel krallıklar ve bunların ortaya koyduğu özgün kültürler, MÖ 330 sonrası Makedonyalı Büyük İskender'in seferiyle sona erer. Nitekim yabancı etkilerin ağırlık kazandığı süreç, Son Demir Çağı'nda MÖ 547/46 yılları itibariyle Anadolu'ya giren Akhemenid siyasi gücü ile zaten başlamıştı ve Doğu, Güneydoğu, İç ve Batı Anadolu bölgelerindeki mevcut kültürler üzerinde kendini hissettiriyordu.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Anadolu ve Trakya'daki Demir Çağlar'ını, Urartu, Frig, Trak, Geç Hitit, Lidya veya İmparatorluk Assur'u gibi birbirinden çok farklı kültür öğelerinin oluşturduğu farklı alt bölgeler temsil etmektedir. Dolayısıyla, söz konusu kültür bölgelerindeki Demir Çağı uygarlıkları ve bu dönemle ilgili araştırmalar, arkeolojik çalışmalarını yoğun olarak bu alanlarda sürdüren uzmanlar tarafından ayrı ayrı ele alınmıştır.

Son Tunç Çağı'nın bitimine doğru Trakya'ya kuzey Karadeniz Bölgesi'nden yeni ve büyük bir göç dalgasının geldiği, bu kültüre ait küçük yerleşmelere —kıyı şeridi ve Gelibolu Yarımadası dışında— Trakya'nın her yerinde rastlandığı bilinmektedir. Bölgeye gelen toplulukların yerleşmek için korunaklı yerlerden çok akarsu düzlüklerindeki ovaları seçmiş olmaları, bölgenin o dönemde herhangi bir tehdit altında olmadığını düşündürür. Dolayısıyla Son Tunç Çağı-Demir çağı geçiş sürecinin —Anadolu ile karşılaştırılırsa—, Trakya'da daha sakin olduğu söylenebilir. Megalitik anıtlar, küçük mezar tepeleri, ip baskı bezemeli ve yumurcuklu çanak çömlek ile belirlenen bu kültürün, Trakya'daki varlığını, Erken Demir Çağı içlerine kadar sürdürdüğü görülmektedir [Özdoğan 1996]. Genel olarak bakıldığında Trakya'daki arkeolojik kalıntılar Anadolu'da alıştıklarımızdan farklı olarak karşımıza çıkar. Trakya'da, Anadolu'da olduğu gibi büyük höyükler ve ören yerleri az olup, tümülüs olarak adlandırılan mezar tepeleri ve megalitik anıtlar dikkat çekicidir. Mezar olarak kullanılan dolmenler ve dikilitaşlar olmak üzere iki tür olan megalitik anıtlar, Trakya'nın kuzeyinde, Edirne ve Kırklareli'nin dağlık bölgesinde görülür.

Erken Demir Çağı sonrası, Trakya'nın Trak Kültürü etkisine girdiği bilinmektedir. Tümülüsler ve stratejik bölgelerde yapılan küçük kaleler bu döneme ait kalıntılar olarak karşımıza çıkar [Özdoğan 2000]. Trakya Bölgesi'nde tümülüsler ile ilgili araştırmalar 1936 yılında TTK adına A.M. Mansel tarafından başlatılmış ve 1940 yılına kadar sırasıyla Vize, Lüleburgaz, Kırklareli civarında toplam onbeş tümülüs kazılmıştır. Söz konusu çalışmalar, Türkiye Trakyası'nda ilk sistemli tümülüs çalışmaları olmasının yanında tümülüslerin tanıtılması için de başlangıç olmuştur.

1960'lı yıllarda R. Esin, Edirne çevresindeki bazı dolmenlerin ve taş gruplarının dökümünü yapmıştır. Bu dolmenlerin bazıları Ş.A. Kansu tarafından ziyaret edilmiş ve Esin'in fotoğrafları ve bilgileri Kansu tarafından yayınlamıştır [Kansu 1969, 1971]. Kansu, Türkiye Trakyası'ndaki megalitik anıtların Bulgaristan ve Kafkaslar'dakilerden farklı olduğunu, olasılıkla bunların farklı halklar tarafından inşa edildiklerini ileri sürmüş, Kırıkköy'deki menhirleri örnek göstererek, Türkiye Trakyası'ndaki megalitik anıtların dairesel plana sahip olduklarını belirtmiştir. Edirne civarındaki dolmen çalışmaları Edirne Müzesi tarafından sürdürülmüş ve 1983 yılında, Edirne **Hacılar Dolmeni**'nde küçük bir kazı yapılmıştır.

İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı tarafından, M. Özdoğan başkanlığında, 1979 yılında başlatılan yüzey araştırmalarıyla, Türkiye Trakyası'ndaki megalitik anıtların sayılarının çokluğu dikkati çekmeye başlamıştır. Özdoğan dolmenleri, Bulgaristan'daki örneklere ve tahrip olan dolmenlerde bulunan seramiklere göre, Son Tunç Çağı / Erken Demir Çağı'na —yaklaşık MÖ 1200-700 yılları arasındaki bir döneme— tarihlemiş; bazı dikilitaş gruplarının düzgün planda yapıldıklarını, bazılarının ise dolmenler ve tümülüsler ile ilişkili olduklarını belirtmiştir. Özdoğan, dikilitaş gruplarını, dolmenler ile aynı döneme tarihlendirmektedir [Özdoğan-Akman 1992, Özdoğan 1998]. Yüzey araştırmalarında tek ya da gruplar halinde, yükseklikleri birkaç metre ile 25 m arasında değişen 1500 kadar tümülüs saptanmıştır [Özdoğan 2000]. Trakya'da yaşamış olan Demir Çağı kavimlerinin mezarlarını simgeleyen tümülüsler, genellikle sivri konik biçimde olmalarına rağmen, Trakya'nın özellikle kuzey kesimlerinde, daha alçak ve basık, yükseklikleri 1-6 m arasında olan, değişik türde mezar tepeleri daha vardır. Bu tepelerin altında yapılı bir mezar odası yoktur. Ölü, ahşapla çevrili bir mezar odasına konmuştur. Bunun da üzeri diğer tümülüslerde olduğu gibi toprakla değil, taş ile kaplanmıştır. Bunları MÖ 2600 ile 800 yılları arasında kullanıldıkları bilinmektedir [Delemen 2000]. Yunanistan ve Bulgaristan'da yoğun olarak araştırılmış olan ve bölgeye göç ile gelmiş olan Son Tunç Çağı-Erken Demir Çağı topluluklarını simgeleyen bu mezar anıtlarından, Kırklareli'nin 5 km kadar güneyindeki **Taşlıcabayır** 1982 yılında kazılmış ve ülkemizde ilk kez görülen Kuzey Karadeniz step kültürlerine ait kurgan türü bir mezar ve 52 kap bulunmuştur [Özdoğan-Parzinger 1995]. MÖ 1200 yıllarına tarihlenen kapların önemi sadece türlerinin en güzel örnekleri olmaları değil, bu kültürün tartışmalı olan Kuzey Karadeniz-Anadolu bağlantılarını somut olarak kanıtlamış olmaları ve ilk kez bu birlikteliği veren bir toplu buluntu olmalarıdır. Mezarın en üstünde bulunduğu anlaşılan Erken Demir Çağı dört emzikli tören kabı çok güzel bir örnektir. Bu kap, yazılı kaynaklarda anlatılan, Traklar'ın ölü gömme töreni sonunda kamışlarla bira içtikleri kapların tanımına uymaktadır.

Edirne **Lalapaşa Arpalık Dolmeni** —Trakya'daki ilk dolmen kazısı— 1994-95 yıllarında M. Akman ve Edirne Müzesi'nin ortak projesi olarak kazılmış; Erken Demir Çağı seramikleri ve dolmenin ikinci kullanımı olduğunu gösteren Geç Demir Çağı seramikleri bulunmuştur. Akman, Türkiye Trakyası'ndaki dolmenler için bir tipoloji geliştirerek, bir odalı ve dromoslu-iki odalı olmak üzere iki tip dolmen tespit etmiştir [Akman 1997].

Trakya'daki höyüklerin coğrafi özelliklerle bağlantılı olarak, iç kesimlerdeki düzlüklerde, genellikle alçak ve küçük oldukları görülmektedir. Ancak Marmara Denizi kuzey kıyısındaki **Menekşe Çatağı** ve **Toptepe** gibi, yüksek sayılabilecek höyükler de vardır. Tekirdağ'ın doğusundaki **Toptepe**, İlk Tunç Çağı ve Klasik Dönem buluntuları ile tanınmakla beraber, Troya kültürlerinin Trakya ile olan

bağlantısını da yansıtmaktadır [Özdoğan 2000]. Tekirdağ'ın batısındaki **Menekşe Çatağı** buluntuları da, Erken Demir Çağı'nı işaret etmektedir [Erim-Özdoğan 2004].

Kırklareli'nin hemen güneyindeki, Trakya'nın Anadolu ile Balkanlar arasındaki ilişkisini ortaya koyan yerlerden biri olan **Aşağı Pınar**'ın batı kesiminin, MÖ 8.-6. yüzyıllar arasında Trak geleneklerine göre kutsal alan olarak kullanıldığı ve alanın, çapı yaklaşık olarak 100 m, derinliği 3 m ve genişliği 7 m'lik bir hendek ile çevrelendiği anlaşılmıştır. Hendek ile çevrilen alanın içinde yüzün üzerinde derin çukur bulunmuştur. Bu tür adak çukurları ülkemiz için yabancı olmakla birlikte, Demir Çağı başlarında Bulgaristan'da çok sayıda örnekle bilinmektedir. Bulgaristan'da sıklıkla rastlandığı gibi, bu kutsal alanın üzerine daha sonra bir tümülüs yapılmıştır [Özdoğan 2000].

Edirne Süloğlu İlçesi'nin güneyindeki **Kocatepe** ve **Ortadeğirmen**'de bulunan yerleşmeler, yukarı Ergene Havzası'ndaki Klasik Döneme ait seramikleriyle tanınan ender büyük yerleşmelerdendir. **Ortadeğirmen**'de az sayıda Erken Demir Çağı başlarına tarihlenen malzeme ve maden kalıbı ele geçmiştir [Erdoğu 1997].

Marmara Denizi'nin kuzey kıyısındaki **Perinthos** ve Saroz Körfezi'ndeki **Ainos**, Trakya'da kalıntıları günümüze kısmen ulaşan ender yerleşmelerdir. Trakya'nın önemli bir liman kenti olan **Perinthos**, Arkaik Devir kaya mezarları ve mezar stelleri ile anılmaya değerdir [Sayar 1998]. Trakya'nın uzun yıllar tek klasik dönem kazısı olan ve önemli buluntular veren Saros Körfezi'ndeki **Ainos**'daki kazılar, 1971 yılında A. Erzen başkanlığında başlatılmış olup 1994 tarihinden itibaren S. Başaran başkanlığında sürdürülmektedir. Kazıda belirlenen yapı katlarından biri Traklar'a aittir. Trakya'daki bir başka Klasik Dönem kazısı ise N. Atik ve M.A. Işın'ın ortak çalışması olarak 2000 yılında başlatılan, Tekirdağ'ın doğusundaki **Heraion Teikhos** kazısıdır. **Heraion Teikhos**, MÖ 3. binyıla kadar inen buluntulara sahip, Demir Çağı'ndan itibaren Trakların iskan ettiği, Trak tabakalarının çok sayıda sikke ile tarihlendiği Türkiye Trakyası'ndaki ilk Trak kazısı olmuştur.

Bölgenin doğusunda, Silivri **Sülüklü**'den Erken Demir Çağı'na ait oldukları bilinen buluntuların yanı sıra, Büyükçekmece **Gladina Mevkii**'nden ve **Pendik-Temenye**'de yüzeyden gelen az sayıda Klasik Dönem seramiği gibi Demir Çağı'na ait az sayıda buluntu da bilinmektedir. İstanbul ve civarına ait az sayıdaki Demir Çağı buluntularına, yakın zamanda başlayan İstanbul tüpgeçit kazıları ile yeni buluntular ekleneceği anlaşılmaktadır.

Özdoğan başkanlığında Trakya'da sürdürülen araştırmalarının yanı sıra Doğu Marmara'da da, Trakya'dan elde edilen sonuçları sınamaya ve Balkan kültürleri ile Anadolu kültürleri arasındaki ilişkileri anlamaya yönelik arkeolojik belgeleme çalışmaları ve yüzey araştırmaları yapılmıştır. Doğu Marmara'da özellikle Şile, Kefken civarında çalışılmış, Karadeniz kıyı şeridi üzerinde Şile

Doğançalı'da Trakya'nın megalitik buluntularını anımsatan dikilitaşlar görülmüştür [Özdoğan 1986].

T. Efe başkanlığında yapılan tarihöncesi yerleşmelerin belirlenmesine yönelik yüzey araştırmalarında, Bilecik çevresinde **Çakıllı Tepesi**, **Kale Höyük**, **Aracaklar**, **Yapraklı Mevkii** gibi höyük ve düz yerleşmelerde Yunan-Roma Çağı seramikleri görülürken; **Aharköy Höyük**, **Killi Höyük**, **Çerkesçepni** gibi höyüklerde, Yunan-Roma Çağı seramikleri ile birlikte Frig seramikleri de saptanmıştır. Bilecik Vezirhan Köyü'nden gelen, Frigçe ve Grekçe yazıtlı MÖ 6. yüzyıl'a tarihlenen stel, bölgenin ender buluntularına bir başka örnektir.

Kaynakça:

Akman, M., "Megalithforschung in Thrakien", **IstMitt 47**, Tübingen, 1997.

Atik, N., "Kadıköy Altıyol'da Arkeolojik Çalışmalar", **Mimar.ist 3/9**, İstanbul, 2003.

Delemen, İ., "Trakya Tümüls Kazıları", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, Ankara, 2000.

Efe, T., "1988 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", **AraST VII**, Ankara, 1990.

Efe, T., "1990 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzey Araştırmaları", **AraST IX**, Ankara, 1992.

Efe, T., "Early Bronze Age III Pottery from Bahçehisar: The Significance of the Pre-Hittite Sequence in the Eskişehir Plain, Northwestern Anatolia", **AJA 98**, New Jersey, 1994.

Erdoğan, B., "Edirne İli 1995 Yılı Yüzey Araştırması", **AraST XIV/I**, Ankara, 1997.

Kansu, Ş.A., "Edirne'de Bulunan Dolmenler ve Dikilitaşlar Hakkında Yeni Gözlemler", **Bulleten 33/132**, Ankara, 1969.

Kansu, Ş.A., "Edirne'nin Lalapaşa Çevresindeki Kalkansöğüt, Vaysal, Karagöl Dolmenleri", **Bulleten 35/137**, Ankara, 1971.

Kökten, İ.K., "Kuzeybatı Anadolu'nun Tarihöncesi Hakkında Yeni Gözlemler", **DTCFD 9/3**, Ankara, 1951.

Özdoğan, A. – F. Aksaç – M.A. Işın, "Tekirdağ Menekşe Çatağı, Doğu Çatak Kazısı", **KST XXV/II**, Ankara, 2004.

Özdoğan, M., "1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları", **AraST III**, Ankara, 1986.

Özdoğan, M., "Tarihöncesi Dönemde Trakya, Araştırma Projesinin 16. Yılında Genel Bir Değerlendirme", **AnadoluAraş 14**, İstanbul, 1996.

Özdoğan, M., "Tarihöncesi Dönemlerde Anadolu ile Balkanlar Arasındaki Kültür İlişkileri ve Trakya'da Yapılan Yeni Kazılar", **TÜBA-AR 1**, İstanbul, 1998.

- Özdoğan, M., “Anadolu’dan Avrupa’ya Açılan Kapı: Trakya, Gerçekleşen Çalışmalar ve Beklentiler”, **Arkeoloji ve Sanat**, **90**, İstanbul, 1999.
- Özdoğan, M., "Kırklareli Kazıları: Aşağı Pınar ve Kanlıgeçit", **Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi**, Ankara, 2000.
- Özdoğan, M. - M. Akman, “1990 Yılı Trakya ve Marmara Bölgesi Araştırmaları”, **AraST IX**, Ankara, 1992.
- Özdoğan, M. - H. Parzinger, “Kırklareli Höyüğü 1993 Yılı Kazısı”, **KST XVI/I**, Ankara, 1995.
- Özdoğan, M., “Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, **TAD 26/1**, Ankara, 1982.
- Sayar, M.H., **Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung, Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften**, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1998.

Bu bölümde TROAS, İONİA, AİOLİS, LYDİA ve KARİA gibi coğrafi olarak Ege Bölgesi'nde yer alan antik bölgelerin yanı sıra; kısmen Akdeniz Bölgesi'nin doğusunda kalan LYKİA ile kısmen Marmara Bölgesi'ni kapsayan MYSİA bölgeleri de ele alınmıştır.

MÖ 2. binyılın Anadolu ve Kıta Yunanistan'daki gelişmiş uygarlıkları, MÖ 1200-1050 yılları arasına tarihlendirilen bir dönemde büyük bir kargaşa ortamı ve göç dalgaları ile yıkılmıştır. Ege Göçleri, Balkan Kavimleri, Deniz Kavimleri gibi adlarla anılan bu göçlerin yarattığı yıkımdan Myken, Hitit ve Troia kurtulamamış, Mısır ise güçlkle karşı koyabilmiştir. Göç sırasında ve sonrasında, Ege Havzası, Anadolu, Kuzey Suriye ve Doğu Akdeniz'de ne kadar halk ve devlet varsa neredeyse tamamı bu olayın kapsamına girmiştir.¹

Myken uygarlığının yıkılma nedeninin, kuzeyden gelen, Yunanca'nın Dor lehçesini konuşan barbar kavimler olduğu düşünülür. Dorların, Yunanistan'ın güneyine kadar inerek hakimiyeti ele geçirmeleri sırasında birçok Yunanlı, anayurdunu bırakıp Ege Denizi'nin karşı kıyılarına göç etmişlerdir. İlk Yunan Kolonizasyonu olarak adlandırılan bu dönem, Karanlık Çağ'ın başlangıcı veya seramik stillerine göre Protogeometrik Dönem olarak da adlandırılır. Bu olaylarla birlikte, Tunç Çağları'nın bittiği ve Anadolu'nun doğusu hariç, tümünde Demir Çağları'nın başladığı kabul edilir. Metal işleme teknolojisindeki köklü değişiklik ve beraberinde gelen savaş aletlerindeki değişim, yani demir kullanımı, yeni başlayan dönemin özelliklerini ve önemini gösterir. Bunlara ek olarak bu göç olayı, eski ve köklü doğu dünyasının karşısında yeni bir Ege Dünyası'nın doğuşunu hazırlamış, Doğu ile Batı arasındaki ilişkileri birbirine daha fazla yaklaştırmıştır.

MÖ 12. yüzyılın sonlarında bu halklar, Batı Anadolu kıyılarına geçtiklerinde güçlü bir yerel direnme ile karşılaşmamışlardır. Bu bölgede yaşayan yerel halkı kovmuş, yok etmiş, köleleştirmiş veya bir arada yaşamaya devam etmiş oldukları kabul edilir. Nitekim, **Hisarlık / Troia**, Beşiktepe, Panaztepe, **Ephesos**, Limantepe, **Bademgediği Tepesi**, **Milet** ve Müskebi'de yapılmış olan kazı çalışmaları, Akhaların MÖ 16.-15. yüzyıllarda bu bölgedeki varlıklarını ortaya koymuştur.

¹ Akurgal 1990, 136. Konu ile ilgili en önemli kaynaklar, Mısır kaynaklarıdır (bkz. Helck 1976, 14-18). Tekin 2007, 14-15; Hammond 1967, 52-53, 72-76.

Batı Anadolu Demir Çağı, Birinci Kolonizasyon Dönemi'nden başlayıp, Büyük İskender'in Anadolu'ya girdiği döneme kadar olan süreci kapsamaktadır. Bu zaman dilimi kronolojik açıdan kabaca aşağıdaki alt bölümlere ayrılmaktadır:

Protogeometrik Dönem Öncesi	(Submyken)
Protogeometrik Dönem	MÖ 1050-900
Geometrik Dönem	MÖ 900-700
Oryantalizan Dönem	MÖ 700-650
Arkaik Dönem	MÖ 650-480
Klasik Dönem	MÖ 480-330

Protogeometrik Dönem'e ait veriler, **Foça, Klazomenai, Smyrna, Erythrai, Teos, Klaros, Pygela, Melia, Milet, Teikhiussa, İasos, Asarlık, Dirmil, Çömlekçiköy, Kaunos, Sardis, Hisarlık / Troia**, gibi pek çok Batı Anadolu yerleşmesinde ele geçmiş olmasına karşın, Batı Anadolu yerleşmelerinde Erken Geometrik stilde bezemeye sahip seramiklere henüz rastlanamamıştır. Bu boşluk, henüz bu döneme ait yerleşmelerin kazılmamış olmasından kaynaklanabileceği gibi, daha çok üzerinde durulan bu dönemde yeni gelen halkların yerli halklar tarafından püskürtülerek, adalara göç etmelerinden kaynaklandığı yolundadır. Orta Geometrik stil seramik, bölgenin ilk Geometrik stildir denilebilir. Ele geçtikleri yerleşme sayısının azlığı gibi, ele geçen malzemenin miktarı da azdır. Karia Bölgesi'nde **Beçin, Euromos, Sinuri Kutsal Alanı, Lagina, Damlıboğaz, İasos**, İonia'da **Milet** ve **Smyrna** Orta Geometrik seramiklerin ele geçtiği merkezler olarak sayılabilir. Geç Geometrik Dönem'e gelindiğinde ele geçen yerleşme ve malzeme sayısında önemli bir artış görülür.²

Antik kaynaklar, Dorların baskısı ile Batı Anadolu'ya ilk yerleşenlerin, Yunanistan'ın Thessalia, Boeotia, Phokis ve Lokris bölgelerinde yaşan Aioller olduğu bilgisini verir.³ Aioller öncelikle Lesbos adası, Troas bölgesi ve Troas'dan İzmir körfezine uzanan topraklara yani Aiolis Bölgesi'ne yerleşmişlerdir. Herodotos 12 Aiol kentinin isimlerini şöyle sıralar: **Kyme** (Aliağa-Nemrut Koyu), **Buruncuk / Larisa, Neonteikhos** (Yanıköy), **Temnos** (Görece-Kayacık Tepesi), **Killa** (Zeytinli), **Notion, Aigiroessa** (Kavaklıdere), **Pitane** (Çandarlı), **Aigai** (Nemrutkale), **Myrina** (Aliağa-Kalabaktepe), **Gryneion** (Yenişakran), **Smyrna** (Eski İzmir). **Smyrna** önce Aiol, daha sonra İon kenti olması nedeni ile diğer kentlerden ayrılır. Lesbos Adası'nda yer olan diğer önemli Aiol yerleşmeleri ise Mytilene, Metymna ve Antissa'dır.⁴

² Cook-Dupont 1998, 15-25

³ Berard 1959, 22-28.

⁴ Herodotos, I.149; Tekin 2007, 20; Sevin 2001, 72-75

Antik Yazarlar İon göçünün, Aiol göçünden daha sonra başladığını söylerler. Bu bilgilere göre, Yunanistan'ın Attika, Attika önünde yer alan adalar ve Euboea Adası'nda yaşayan İonlar Batı Anadolu'ya geçmişlerdir. Ayrıca İon göçmenlerinin ana yurdunun Kuzey Peloponnesos'taki Argolis olduğunu da belirtmek gerekir. Batı Anadolu'da Aiolis'in güneyinden, Maiandros nehrine doğru uzanan İonia Bölgesi'ne yerleşmişlerdir. Herodotos, "Dünyanın en güzel iklimi İonia'dadır" der ve İon kentlerini şöyle sıralar: Miletos (Balat), Myus (Avşar Köyü), Priene (Güllübahçe), Ephesos (Selçuk), Kolophon (Değirmendere), Lebedos (Gümüldür), Teos (Sığacık), Klazomenai (Urla), Phokaia (Eski Foça), Khios (Sakız Adası), Erythrai (İldırı) ve Samos (Sisam Adası)'dur. Bu kentlere daha sonra Smyrna katılmıştır. Bu 12 kent devleti, Priene topraklarındaki Panionion'da (Güzelçamlı) dinsel ve siyasal nitelikli bir birlik kurmuşlardır.⁵

Küçük gruplar halinde gelen göçmenler, Batı Anadolu'da özellikle İzmir Körfezi'nin güneyinden, Büyük Menderes ırmağının denize döküldüğü yerin ağzına değin uzanan kıyı şeridi üzerine yerleşmişlerdir. Özellikle ufak yarımadalar ya da kıyıya çok yakın adacıklar üzerine kurdukları kasabaları, MÖ 9. yüzyılın ortalarına doğru sağlam surlarla çevirerek, "polis" denen kent devletlerini oluşturmaya başlamışlardır.

Gerek Aiol ve gerekse de İon şehir devletleri, MÖ 7. yüzyılın başlarından itibaren Lydia Devleti'nin baskısı altına girer. Ancak bu dönemde bir diğer göçmen kavim, Kimmerlerin de, söz konusu bölgelere karşı akınları başlamıştır. Kafkaslar'da ve Azak Denizi'nin kuzey bozkırlarında oturan Kimmerler, İskitler'in baskısı sonucu topraklarından ayrılıp Kafkaslar üzerinden Anadolu topraklarına girmişlerdir. İlk olarak Urartular ile karşı karşıya gelmişler, Urartu Kralı I. Rusa'yı (MÖ 734-714) yenilgiye uğratmışlardır. Bu yenilginin ardından I. Rusa intihar eder ve böylece Kimmerler'e Anadolu'nun iç kısımlarına girme kapısı açılır. Orta Anadolu'daki önemli güç konumundaki Frigler de, Kimmer saldırılarından nasiplerini almışlardır. MÖ 700 civarlarında, Kimmerler'le giriştiği mücadeleyi kaybeden Midas da intihar etmiştir. Böylece Kimmerler, Batı Anadolu'nun en büyük gücü konumundaki Lydia ile karşı karşıya gelmişlerdir. İlk Kimmer saldırıları sırasında Lydia tahtında Gyges (MÖ 685-652) bulunmaktadır. Gyges, ilk Kimmer saldırısını savuşturursa da, MÖ 652 yılında olduğu düşünülen ikinci saldırıda yenik düşmüştür.

Lydia topraklarında bu saldırılar devam ederken, yine İskit baskısı ile Trer, Bithn ve Thyeer gibi bazı Trak kabileleri boğazları aşarak Anadolu'ya girmişler; Lydia ile mücadele eden Kimmerler'le birleşmişlerdir. Bu birleşme sonrasında üçüncü kez Sardis'e saldırmışlar ancak yine akropolü ele geçirememişlerdir. Bu dönemde Kimmerler, İonia kentlerine de saldırılar gerçekleştirmişlerdir. Ephesos saldırısı, MÖ 644-643 yılları arasındadır. Artemis Tapınağı da bu saldırılar sırasında

⁵ Herodotos, I.142; Tekin 2007, 20, 22; Sevin 2001, 81-84; Strabon, Coğrafya, c 632

yağmalanmıştır. Aynı yazgıyı paylaşan diğer bir İonia kenti de **Magnesia**'dır. Bu savaş sırasında Kimmerler'in Magnesialılar'ı tamamen yok ettiği söylenir. Kimmer saldırılarından payını alan öteki merkezler, **Milet** ve **Klazomenai**'dir. Daha sonra Lydia Kralı Alyattes tarafından yenilgiye uğratılan Kimmerler, Kızılırmak'ın doğusuna sürülmüşlerdir.⁶

Özellikle Aiolis, MÖ 6. yüzyılın ortalarında tümüyle Lydia Kralı Kroisos'un egemenliğini tanımıştır. Bu tarihlerde İonia kentlerinin çoğu deniz aşırı ülkelerde kendilerine bağlı koloniler kurmuşlardır. MÖ 547/546 yılında, Lydia Krallığı'nın yıkılışının ardından tüm Batı Anadolu yavaş yavaş Pers hakimiyeti girmiş; İonia, Aiolis ve Lydia, Sardis Satraplığı kontrolüne geçmiştir. İon şehir devletleri MÖ 499 yılında Pers egemenliğine karşı girişilen İonia Ayaklanması'nda bazı başarılar elde etmiş olsalar da, MÖ 494 yılında bu isyan tamamen bastırılmıştır. Pers egemenliğindeki bazı kıyı kentlerinin zaman zaman Pers kontrolünden çıkıp, Atina yanlısı bir tutum sergiledikleri görüldüyse de, kısa bir süre sonra yeniden Pers kontrolüne geçtiği anlaşılır.⁷

Son olarak Dorlar, Batı Anadolu'nun güneybatı köşesi ve karşısındaki adalara bir başka deyişle Karia Bölgesi'ne yerleşmişlerdir. Dorların gelişi ile bu bölge, adını değiştirmemiş; burada daha önce yaşayan Karlar'dan dolayı taşıdığı ismini devam ettirmiştir. Dorlar'ın yerleştiği adaların en önemlileri Rhodos (Rodos) ve Kos (İstanköy)'tur. Diğer önemli yerleşmeler arasında **Halikarnasos** (Bodrum) ve **Knidos** (Datça) sayılabilir. **Tralleis**, **Nysa**, **Alabanda**, **Gerga**, **Lagina**, **Stratonikeia**, **Aphrodisias**, **Mylasa**, **Labraunda**, **Hydai** gibi yerleşmeler, Karia Bölgesi'nde yer alan diğer merkezler olarak sıralanabilir. Dorlar da, İonlar gibi merkezi **Knidos**'ta olan ve 6 kent devletinin (Lindos, Ialysos, Kamiros, Kos, Knidos ve **Halikarnasos**) üye olduğu bir birlik kurmuşlardır.

Bölgenin MÖ 7. yüzyıl öncesindeki durumu hakkında fazla bilgi yoktur. 7. yüzyıl ve 6. yüzyılın ilk yarısı süresince zaman zaman, kısmen de olsa Aiolis ve İonia gibi, Lydia Krallığı'nın denetimi altına giren bölge, MÖ 545 tarihinden başlayarak Harpagos tarafından Pers egemenliğine kazandırılmıştır. İonluların MÖ 499 yılında başlayan ayaklanmasına katıldılarsa da sonuçta yenilgiden kurtulamamışlardır. Önceleri bölgenin başkenti olan **Mylasa**, Mausolos'un MÖ 4. yüzyıl ortalarında deniz kıyısındaki elverişli konumu nedeni ile Halikarnasos'a taşınmasıyla bu özel durumunu da yitirmiştir.⁸

Adını bölgenin en ünlü kentlerinden olan **Troia**'dan alan Troas Bölgesi'nin konumu için, genel bir tanımlamayla Biga Yarımadası'dır denilebilir. Bölgenin yerli halkının İlyria veya Thrakia

⁶ Sulimirski-Taylor 1991, 555-560; Paulys Realencyclopädie Der Classischen Altertumwissenschaft'da ilgili madde; Tarhan 1983, 109-118.

⁷ Tekin 2007, s.53, 55-57, 60-61

⁸ Bean 2000, 1-14; Sevin 2001, 105-131; Camer 1971, 163-223.

kökenli Dardenler oldukları düşünülür. Bu ad, Troia'daki kral sülalesinin kurucusu olarak kabul edilen Dardanos'tan gelmektedir. **Antandros, Lamponion** (Lamponia), **Gargara, Assos, Polymedion, Hamaksitos, Khrysa, Larisa, Kolonai, Neandria, Akhilleion, Rhoeteion, Pioniai, Dardanos, Ophryneion, Abydos, Arisbe, Perkote ve Palai Perkote, Lampsakos, Paisos, Parion, Priapos, Palaiskepsis, Kebrene, Thymbra, Marpeessos, Skepsis, Hisarlık / Troia** (İlion), **Sigeion, Rhoeteion, Tenedos** bölgenin belli başlı kentleri olarak sayılabilir.

MÖ 3. binyıldan beri Troia'da oturan yerli beylerin yönetiminde kalan Troas, ilk kez, MÖ 13. yüzyılın ortalarına doğru Yunanistan'dan gelen Akalar tarafından ele geçirilmiştir. MÖ 1200 yıllarından başlayarak Trak boylarının göçlerine sahne olan ve MÖ 7. yüzyılın ilk yarısı içinde Lydia Krallığı'nın denetimi altına giren bölge, MÖ 6. yüzyılın ortalarından itibaren tüm Batı Anadolu gibi Pers egemenliğine geçmiş ve Daskyleion satraplık merkezinin kontrolü altında kalmıştır.⁹

Mysia Bölgesi'nin sınırları kabaca Balıkesir ilinin neredeyse tamamı, Manisa'nın kuzeyi, İzmir'in kuzeybatısı, Bursa'nın güneybatısı, Kütahya'nın batısı ve Çanakkale'nin güneybatısını kaplayan alan olarak çizilebilir. Bölge, adını bir Trak kavmi olan Mysler'den almıştır. Mysler, Küçük Asya'ya Troia'nın yıkılışından sonra, Boğazlar üzerinden girmişlerdir. Yerli krallar tarafından yönetilen Mysler, MÖ 7. yüzyılın ilk çeyreğinde, Lydia Krallığı'nın hakimiyetini tanımıştır. MÖ 547'deki Pers hakimiyeti ile birlikte Sardeis Satraplığı'na bağlanmıştır. Mysia Bölgesi'ne dahil olan kentlerin en belli başlı olanları; **Kyzikos, Artake, Prokonnesos, Daskyleion, Astyra, Adramytteion ve Pergamon**'dur.¹⁰

Lydia Bölgesi, günümüzde yaklaşık olarak İzmir ilinin doğusu, Manisa ilinin büyük bölümü, Kütahya ve Uşak illerinin batı uçlarını kapsıyordu. Bölge, adını Hint-Avrupa kökenli Lydler'den almıştır. Lydialılar'ın Anadolu'ya, Tunç Çağı'nın sonlarına doğru, Frigler ile eş zamanlı olarak (MÖ 1200) geldikleri veya Lykia dili ile Hititler'inki arasında bir ilişki olduğu ve bu halkın Batı Anadolu'ya MÖ 2. binyılın başlarında doğudan gelip yerleşmiş olabilecekleri gibi farklı düşünceler söz konusudur. Hitit İmparatorluk Çağı çivi yazılı belgelerinde, Lydia Bölgesi MÖ 2. binyılın ortalarında Assuwa adını taşıyordu. MÖ 7. yüzyılın başlarında Mermnadlar Sülalesi önderliğinde büyük Lydia Krallığı gelişmeye başlamıştır. Bu sülaleden gelen ilk kral olan Gyges zamanından itibaren bölge, Lydia adı ile anılmaya başlandı. Gyges ve onu izleyen Ardys, Sadyattes, Alyattes ve Kroisos dönemlerinde Lydia Krallığı, Önasya'nın saygın krallıkları arasında yer aldı. Lydia Krallığı, Kroisos'un MÖ 547 yılında Perslere yenilmesinin ardından tarih sahnesinden silindi ve Sardeis, Pers

⁹ Sevin 2001, 57-71; J.M. Cook, The Troad. An Archaeological and Topographical Study, Oxford, 1973; Cramer 1971, s. 30-142; Strabon, Coğrafya, c 583.

¹⁰ Cramer 1971, s. 30-142; Sevin 2001, s.43-55.

satraplık merkezine dönüştürüldü.¹¹ Kent, bu özelliğini Büyük İskender'in Anadolu'ya geçişine kadar korudu.

Lykia Bölgesi, Antalya ilinin batı kesimini, Muğla ilinin ise güney doğu ucunu, bir başka deyişle Teke yarımadasını kapsıyordu. İç kesimleri, MÖ 3. binyılın başlarından beri iskan görmüş olan Lykia Bölgesi'nde MÖ 2. binyılın ortalarından başlayarak, Doğu Akdeniz'de korsanlıkları ile ünlü, olasılıkla Lukka, Lukku ya da Rwka adlarıyla anılan bir halk yaşamaktaydı. Sarpedon ve Glaukos'un önderliğinde Troialılar'ın yanında savaşan, bir kısmının Ksanthos Çayı, bir kısmının da Troas yöresinde yaşadığı anlatılan bu halk, Heredotos'a göre Girit kökenlidir.

Tarihte adları ilk kez MÖ 1400'lerde Lukkalı korsanlar olarak duyulan Lykialılar, MÖ 1295'te Mısır'la yapılan Kadeş Savaşı'nda Hititler'in yandaşı olarak görülmektedir. Troia Savaşı'na Priamos'un yanında katılmışlardır. Lydia Kralı Kroisos'un (MÖ 560-547/6) egemenliğini tanımayan bu halk, yaşadıkları topografyanın sağladığı olanak ile bağımsızlıklarına düşkünlüydü. MÖ 545-540 yılları arasında süren savaşlardan sonra bölge, Harpagos tarafından Pers egemenliği altına alınmıştır. MÖ 5. yüzyılın ortalarında Attika-Delos Deniz Birliği'ne kısa süre vergi ödeyen Lykialılar, MÖ 4. yüzyılda Perikles adındaki Limyra'lı yerli bir beyin gayretleri ile daha çok dini karakteri ağır basan bir birlik kurmaya çalıştılar. Lykia Birliği, en büyük kentleri **Xanthos**, **Patara**, **Pınara**, **Olympos**, **Myra**, **Limyra** ve **Tlos** olmak üzere, 23 kentten oluşmaktaydı.¹²

Batı Anadolu Demir Çağı'nın erken dönemleri, henüz yeterli veri olmaması nedeniyle tam olarak aydınlatılabilmemiş değildir. Örneğin antik kaynaklardan bu bölgelere yapılan Kimmer akınları bilinmesine karşın, Kimmer tahribatına ilişkin verilere tam olarak henüz ulaşılamamıştır. Bunun nedeni olasılıkla, erken kentlerin üzerinde geç dönemlerde de yerleşimin devam etmesi ve bunun sonucunda kazıları yapılan antik kentlerde erken kültür tabakalarının yeterli düzeyde ortaya çıkarılamamasıdır.

Bir diğer sorun da 200 yıl neredeyse tüm Anadolu'yu egemenlikleri altında tutmuş olan Perslere ait verilerin azlığıdır. Bu soruna yanıt belki de Herodotos'un şu sözlerinde aranmalıdır; "*Persler yabancı görenekleri başka her ulustan daha kolay kaparlar*".¹³

Suyun bol olduğu verimli topraklara ve yumuşak iklime sahip Batı Anadolu'nun hemen her yerinde bir yerleşme olmasına karşın, bu antik kent ve yerleşimlere ilişkin ne yazık ki çok fazla kazı yürütülmemektedir. Kazısı yapılan antik yerleşmelerin de genelde üzerinde Hellenistik ve Roma

¹¹ Cramer 1971, s. 413-473; Sevin 2001, s. 175-191.

¹² Cramer 1971, s. 240-271.; Sevin 2001, s.133-149. Bean 1998, s.21-32

¹³ Herodotos, I.135.

tabakalarının bulunması, yerleşmelere ilişkin Demir Çağı tabakalarına ulaşılmasının önünde en büyük engeli oluşturmaktadır. Ancak son yıllarda artan kazı çalışmaları, bölgenin Demir Çağı'nı aydınlatan verilerin ortaya çıkarılmasında yeni umutları beraberinde getirmektedir.

Kaynakça

- Akurgal, E., 1990, **Anadolu Uygarlıkları**, İstanbul, 1990.
- Berard, J., “La Migration Eolienne”, **RA 1**, Paris, 1959.
- Bean, G.E., **Eskiçağda Lykia Bölgesi**, İstanbul, 1998.
- Bean, G.E., **Eskiçağda Menderes'in Ötesi**, İstanbul, 2000.
- Cook, J.M., **The Troad. An Archaeological and Topographical Study**, Oxford, 1973.
- Cook, R.M. – P. Dupont, **East Grek Pottery**, Lonon, 1998.
- Cramer, J.A., **Geographical and Historical Description of Asia Minor**, Amsterdam, 1971.
- Hammond, N.G.L., **A History of Greece to 322 B.C.**, London, 1967.
- Helck, W., **Die Seevölker in den Aegyptischen Quellen**, München, 1976.
- Sevin, V., **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, Ankara, 2001.
- Sulimirski, T. – T. Taylor, “The Scythians”, **CAH 3/2**, Cambridge, 1991.
- Tarhan, M.T., “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”, **AraST 1**, Ankara, 1983.
- Tekin, O., **Eski Anadolu ve Trakya. Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğunun İkiye Ayrılmasına Kadar (MÖ 12. - MS 4. Yüzyıllar Arası)**, İstanbul, 2007.

Anadolu kronolojisinde Demir Çağı, genel olarak “Deniz Kavimleri Göçü” ile Hellenistik Çağ arasında geçen zaman dilimi olarak kabul edilmekte ve Tarsus kronolojisi temel alınarak Erken (MÖ 1200-800), Orta (MÖ 800-600) ve Geç (MÖ 600-330) olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır. Bu kronoloji çerçevesinde Demir Çağı’nda, İç Anadolu Bölgesi’ndeki siyasi tabloda en önemli rolü, Trak kökenli Frigler oynamıştır. MÖ 12. yüzyılın başlarında Balkanlar’dan Trakya ve Boğazlar üzerinden dalgalar halinde Anadolu’ya giren Trak kökenli Frigler, MÖ 9. yüzyılın başlarından MÖ 7. yüzyılın başlarına kadar güçlü bir Demir Çağı krallığı olarak Anadolu’nun siyasi ve kültür tarihine damgasını vurmuştur.¹⁴ Yoğun Frig yerleşmesine sahne olan İç Anadolu’nun büyük bir bölümü de Antik Çağ’da Frigya Bölgesi olarak adlandırılmıştır. Frigya Bölgesi, günümüzde yaklaşık olarak Ankara, Afyonkarahisar ve Eskişehir illerinin tümünü; Kütahya ilinin büyük bir bölümünü; Konya, Isparta ve Burdur illerinin kuzey kesimlerini kapsıyordu. Kızılırmak’ın doğusunda batıda Kayseri, Nevşehir-Niğde yörelerinden doğuda Sivas / Gürün’e doğru uzanan bölge ise Tabal Bölgesi idi. Bu bölge, Friglerin çağdaşı olan irili ufaklı birçok Geç Hitit Kent Devleti tarafından paylaşılmıştı.

MÖ 12. yüzyılın başlarında Hitit İmparatorluğu'nun sona ermesiyle, bu imparatorluğun Orta Anadolu’da yarattığı saltanat ve merkezi gücün tüm izleri ortadan kalkmıştır. Anadolu’nun özellikle orta ve batı kesimleri yazılı belgelerin sustuğu, birçok yerleşmenin terk edilerek uzun bir süre kullanılmadığı, Karanlık Çağ olarak nitelendirilen bir döneme girmiştir. Demir Çağı’nın erken evresinde Anadolu’da politik ve sosyal değişimleri de beraberinde getiren bu yeni dönemin yaklaşık 400 yıl kadar sürdüğü önerilmektedir.¹⁵ Bu dönemde İç Anadolu Bölgesi ya hiç yerleşmeye sahne olmamıştı ya da göçebe kabilelerce iskân edilmişti. Ancak, yakın zamanda **Yassıhöyük** / **Gordion**’un 7. tabakası (MÖ yaklaşık olarak 1200-950/Erken Demir Çağı), **Boğazköy** (Hattuşa)’ün Büyükkaya kesiminde Erken Demir Çağı tabakası (BK III/MÖ 12.-10. yüzyıl) ve **Kaman Kalehöyük** Demir Çağı IId evresinde (MÖ 12.-8. yüzyılın birinci yarısı) gün ışığına çıkartılan, basit tek odalı konutlardan oluşan köy yerleşmeleri ile el yapımı, koyu renkli kazıma bezemeli veya boya bezemeli kaba çanak çömlek örnekleri, “karanlık” olarak nitelenebilecek bir döneme girildiği kabul

¹⁴ Frig siyasi ve kültür tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mellink 1991; Sevin 2003.

¹⁵ Akurgal 1955:111-112; Akurgal 1961: 6-7, 72-73.

edilse bile bu dönemin düşünülenden daha kısa sürdüğünü göstermiştir.¹⁶ Nitekim, **Yassihöyük / Gordion** 7. tabaka bulguları, Trak kökenli Frigler'in MÖ 1100 yıllarına doğru, Sakarya boylarına ulaştıklarına tanıklık etmektedir.¹⁷ Hitit İmparatorluğu'nun son dönemlerine tarihlenen **Yassihöyük** Son Tunç Çağı safhasını temsil eden 8.tabakadan (MÖ yaklaşık olarak 1500-1200), Erken Demir Çağı 7B safhasına geçişte, yerleşmede bir kesintinin olmaması, ilk Frig gruplarının Anadolu'nun içlerine doğru, hızlı ve güvenli bir şekilde ilerlemiş olduklarına işaret etmektedir. Yeni gelenler, **Yassihöyük**'te basit köy düzeyinde, yerleşik bir düzeni benimsemişlerdir. **Yassihöyük / Gordion**'da 7B safhasından 7A safhasına geçildiğinde yerleşmede ikinci bir göç hareketi ile açıklanan kültürel bir değişiklik meydana gelmiştir. Bu safhada ortaya çıkan devetüyü renkli, çark yapımı çanak çömlekler, yöreye Frig Krallığı'nı kuran etnik grubun, bu ikinci göç sırasında ulaşmış olabileceğini düşündürmektedir.¹⁸

Son yıllarda gerçekleştirilen kazılar, Eski Hitit başkenti **Boğazköy**'ün de imparatorluğun çöktüğü dönemde tümüyle terk edilmediğini ortaya koymuştur. Büyükkaya'daki küçük köyün yanı sıra Büyükkale ile Yukarı Kent'te bu döneme ait kalıntılar vardır. Özellikle Yukarı Kent'teki kalıntılar, Hitit döneminden kalma yapıların Demir Çağı'nda kullanıldığını göstermesi bakımında son derece önemlidir.¹⁹ Eldeki veriler, Boğazköy'de yaşayan insanların etnik kökenleri hakkında kesin bir yargıya varmak için yeterli değildir.

Friglerin ana yerleşim bölgesi olan Yukarı Sakarya yöresinde, köy düzeyindeki yaşam biçiminden siyasal örgütlü bir devlet düzenine nasıl geçtiği ve bu geçişteki aşamalar bugün için bilinmemektedir. Bununla birlikte, ilk aşamada, merkeze bağlı tek bir krallıktan çok, birçok beyliğin varlığını düşünmek daha gerçekçi olacaktır. Buna bağlı olarak, **Yassihöyük / Gordion**'un önceleri bir beylik merkezi olduğu ileri sürülebilir. Nitekim, arkeolojik kazılar **Yassihöyük**'ün daha MÖ erken 9. yüzyılda kabartmalı ortostatlarla bezeli megaron tarzı binalara sahip, çevresi sur ile tahkim edilmiş; İç Anadolu'da kendi dönemi için eşi olmayan anıtsal planlı kralî bir kaleye dönüştüğünü ortaya çıkartmıştır.²⁰ Bu gelişmeler Frig Devleti'nin kuruluşuna ilişkin ilk göstergeler olarak kabul edilir. Bu dönem **Yassihöyük / Gordion**'un Erken Frig Dönemi'dir (YHSS 6B-6A: MÖ 950/900-800). **Yassihöyük / Gordion**'daki Erken Frig kalesi büyük bir yangınla yakılıp yıkılmıştır (YHSS 6 A= Tahrip tabakası). Çok yakın bir zamana kadar bu yıkımın Kimmerler tarafından MÖ 7. yüzyılın başlarında gerçekleştirildiği büyük ölçüde kabul edilmekteydi. Ancak kısa bir süre önce **Yassihöyük / Gordion** tahrip tabakasından elde edilen ¹⁴C tarihleri tahribatın MÖ 800 civarında meydana geldiğini ve çok daha sonraları gelen Kimmerlerin bu tahribattan sorumlu olamayacağını ortaya

¹⁶ İç Anadolu Bölgesi Erken Demir Çağı merkezleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Genz 2003.

¹⁷ Voight-Henrickson 2000.

¹⁸ Sevin 2003: 240.

¹⁹ Genz 2006.

²⁰ De Vries 1984: 184vdd.

koymuştur. **Yassihöyük / Gordion**'un stratigrafisi ve tarihlenmesi, bu sonuçlar doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir.²¹ Eski kronolojiye göre Erken Frig tabakasındaki 100 yıllık bir geriye çekiş uzun soluklu **Yassihöyük / Gordion** kazıları temel alınarak bugüne kadar yapılan Frig sanat eserlerinin tarihlenmesinde ciddi tartışmaların doğmasına neden olmuştur. Bu sorunun aydınlatılabilmesi için sağlam Frig tabakalarına sahip yerleşim merkezlerinde yapılacak yeni kazılara ihtiyaç vardır.

Yassihöyük / Gordion kazıları, tahribattan kısa bir süre sonra kalenin, eski plan üzerine daha gelişmiş bir teknikle yeniden inşa edilmeye başladığını ve yeni yerleşmenin MÖ 8. yüzyılın sonunda tamamlandığını göstermiştir (Orta Frig Dönemi/YHSS 5: MÖ 800-540). Kral Gordios ve onu takip eden oğlu ünlü kral Midas'ın yaşadığı bu kent, Frig Krallığı'nın başkentidir. Kentin yakınlarında bulunan 100 kadar tümülüs mezar ise Frig kralları ve soylularına aittir. Frig Krallığı, MÖ 7. yüzyılın başlarında, Kimmer saldırıları sonucunda yıkılarak etkin bir siyasi güç olarak tarih sahnesinden çekilmiştir. Ancak, bu olay geniş anlamda ele alındığında Frig egemenliğinin sonu, Frigler'in tamamen ortadan kalkması olarak algılanmamalıdır. Frig beyleri, bu topraklarda MÖ 590 yılında Lidya kralı Alyattes'in (MÖ 610-560), Medlere karşı düzenlediği Kızılırmak seferine değin bağımsızca, bu tarihten MÖ 547/546 yılındaki Pers istilasına kadar da Lidya Krallığı'na bağımlı prenslikler halinde varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Bu dönemde **Yassihöyük**'ün hemen güneyinde yer alan Küçük Höyük üzerine kerpiç surla çevrili bir Lidya garnizonu inşa edilmiştir. Lidya Krallığı'nın yıkılışından sonra Frigya, iki yüz yılı aşkın bir süre Pers İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş, Kappadokia, Paphlagonia ve Hellespontos ile birlikte

Büyük Frigya Satraplığı'na bağlanmıştır. **Yassihöyük / Gordion**'un Pers hakimiyetine girişi arkeolojik olarak Küçük Höyük'teki kalenin yıkılması ile belgelenmiştir (Geç Frig Dönemi / YHSS 4: MÖ yaklaşık olarak 540-330). Askeri ve idari planda kalan Pers egemenliği boyunca yerli halk, büyük ölçüde geleneksel yaşam biçimi ve kültürlerini sürdürmeye devam etmiş, eski Frig dili ve yazısı en azından MÖ 4. yüzyıla, hatta MÖ 3. yüzyıla kadar kullanılmıştır.

Antik batı kaynaklarında daha çok efsanevi kişiliğinden söz edilen kral Midas, Assur kaynaklarında "Muşkili Mita" adı ile tarihi bir kimliğe sahiptir. Eusebius'un kroniğine göre, Midas MÖ 738-696/5 yılları arasında toplam 42 yıl Frig tahtında egemen olmuştur. Yazılı kaynaklarda verilen bilgiler ve arkeolojik bulgular birlikte değerlendirildiğinde Midas'ın, MÖ 8. yüzyılın 2. yarısında Orta Anadolu Platosu'nda, batı kanadını **Yassihöyük / Gordion** merkez olmak üzere Trak kökenli Friglerin; doğu ve güneydoğu kanadını Muşki ve Taballer'in oluşturduğu konfederatif bir devletin kralı olduğu

²¹ Voight 2005.

anlaşılmaktadır. M.J. Mellink, "Batı dünyası yani Yunanlı komşuları, krallığın Frigli yönünü, doğu dünyası yani Assur, Kuzey Suriye ve Urartulu komşuları, krallığın kendilerine daha yakın olan Muşkili yönünü tanımaktadırlar" diyerek antik batı ve doğu kaynaklarındaki Frig-Muşkii, Midas-Mita ayırımına açıklık getirmeye çalışmıştır²². Arkeolojik bulgular ve yazılı belgeler Frigler'in etki alanının Orta Frig Dönemi'nde geniş bir alana yayıldığını göstermektedir. Bu alanın sınırları kesin olarak saptanamamakla birlikte merkez Polatlı ve Ankara çevresi olmak üzere Kızılırmak'ın batısında Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya; kuzeybatıda Bandırma yöresi; Kızılırmak'ın doğusunda Çorum, Tokat ve Kırşehir; kuzeyde Samsun; güneyde Niğde ve Konya; güneybatıda Burdur ve Elmalı Ovası'na kadar genişlemekteydi.

Bu geniş sınırlar içinde Friglerin tarihleri boyunca siyasi ve kültürel açıdan en güçlü ve etkili oldukları kesim, merkezde Ankara ve çevresi olmak üzere Yukarı Sakarya Vadisi'nde Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri arasında uzanan ve arkeoloji literatüründe Dağlık Frigya/Frigya Yaylası olarak adlandırılan bölgedir. Başkent **Yassıhöyük / Gordion**'un doğusunda Ankara çevresinde **Hacituğrul, Gavurkale** ve **Karaoğlan Höyüğü**'nde ortaya çıkartılan Frig tabakaları, Frigler'in bölgedeki en dikkat çekici yerleşme yerlerini oluşturmaktadır. Ankara'da bugün şehir alanı içinde kalan **Çankırıkapı, Ulus, Hacı Bayram Tepesi, Fidanlık, Anıtkabir alanı** ve **ODTÜ kampüs alanı** içinde başta tümülüsler olmak üzere gerçekleştirilen kazılarda ele geçen kalıntı ve eserler MÖ 8.-6. yüzyıllar arasına tarihlenen Frig iskanın somut kanıtlarıdır.

Frigler'in Dağlık Frigya Bölgesi'nde bilinen ana yerleşim merkezlerini kaleler oluşturmaktadır. MÖ 8.-6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Frig kaleleri, çoğunlukla derin vadileri sınırlayan yüksek kayalık platolar üzerine kurulmuştur. Deniz seviyesinden 1200-1400 m yüksekte olan bu yerleşmeler, hem buldukları vadiye, hem de vadiye ulaşan yollara hakim, stratejik konuma sahiptir. Yazılıkaya-Midas Vadisi'nde, vadiyi doğu yönden sınırlandıran sarp kaya platoları üzerindeki **Akpara Kale, Pişmiş Kale, Gökgöz Kale, Kocabaş Kale** ve **Yazılıkaya Midas Şehri; Kümbet Vadisi'nde Yapıldak Asar Kaya, Kümbet Asar Kale, Demirkapı Kalesi; Köhnüş Vadisi'nde Köhnüş Kale, Üçlerkayası, Demirli ve Döğer Asar Kaya; Fındık Vadisi'nde Fındık Asar Kaya** ve **Doğuluşah Asarkaya; İnli Vadisi'nde Deliktaş**, Frig kalelerinin özgün örneklerini oluşturur. Dik ve sarp kayalardan oluşan doğal bir savunma sistemi, bu yerleşmeleri çevreler. Kayaların geçit verdiği kısımlar, ana kayaya açılan temel yuvalarına yerleştirilen büyük ebatlı taşlarla örülen duvarlar ile kapatılarak savunma güçlendirilmiştir. Rampalı bir yol veya ana kayaya oyulan merdivenlerden oluşan bir ya da farklı yönlerdeki bir kaç girişten yerleşmelere ulaşılır. Kalelerde ana kayaya oyulmuş mekanlar, gözetleme alanları, anıtsal ölçekli, merdivenli sarnıçlar, silolar, tonoz örtülü gizli geçitler yer almaktadır. Kalelerin kurulduğu kayalıklarda ve civardaki kaya

²² Mellink 1991:624.

kütlelerinde dini tapınımlarla bağlantılı kült anıtları ve oda mezarlar bulunmaktadır. Yüzey araştırmaları ile saptanan bu yerleşmeler içinde sadece **Yazılıkaya-Midas Şehri** ile **Pişmiş Kale**'de kazılar yapılmıştır. Topografik olarak analiz edildiğinde, Yazılıkaya-Midas Kenti'nin çevredeki kalelere göre, stratejik konumunun çok da önemli olmadığı görülür. Bu şehir en anıtsal ve çok sayıda kült anıtıyla donatılarak ayrıcalıklı bir konuma yükseltilmiştir. Bu şekliyle Midas Kenti'ni, Friglerin bölgedeki en büyük dini metropolü olarak tanımlayabiliriz. Frigler'in adeta tek tanrı olarak tapıtları, doğayı tüm canlılığı ile simgeleyen Ana Tanrıça Matar'a²³ duydukları derin saygı ve bağlılıklarının en güzel görsel kanıtlarını Frig Vadileri'nde yer alan anıtsal ya da küçük ölçekli kült anıtları oluşturmaktadır. Otantik Frig dini tapınımlarının somut tanıklarını oluşturan kült anıtları, kaya fasadları, basamaklı altınlar/sunaklar ve nişler olmak üzere başlıca üç grup altında toplanabilir.²⁴ Bu anıtlar, tanrıçanın karakteri gereği çoğunlukla yerleşmelerin çevresinde, ormanlık, ıssız ve gizemli doğanın ortasındaki kayalık alanlarda yer almaktadır. MÖ 8.-6. yüzyıllar arasına tarihlenen bu kaya yapılarının her biri birer açık hava tapınağıdır.

Frig Krallığı döneminde Kızılırmak kavsii içinde kurulmuş ve kazılarla araştırılmış önemli yerleşme yerlerinin başında **Boğazköy** gelmektedir. Burada, Büyükkale ile bunun eteklerindeki Büyük Tapınak civarı ve Güney Kale'de kurulmuş olan Demir Çağı yerleşmesi, son olarak kuzey uçtaki Büyükkaya'da saptanan ve daha erken evreye uzanan iskan izleriyle üç evrelidir (BK III-I). Orta Demir Çağı'na ait olan BK II yapı katı (MÖ 950/ 900-700) ve Geç Demir Çağı'na ait BK I yapı katı (MÖ 700-500) yerleşmeleri geleneksel olarak Frig olarak adlandırılır. Kızılırmak'ın batısındaki Frig çekirdek bölgesinde yer alan yerleşmelerle mimari ve maddi kültür benzerliklerine sahip olan bu katlarda Frigler'in Ana Tanrıçası Matar kültü de saygı görmüştür. Büyükkale Ia evresinde yerleşmenin doğu kapısının dışında bir tapınım alanı ve Tanrıça Matar'a ait bir heykel bulunmuştur. Çorum'un kuzeydoğusunda yer alan ve MÖ 7. yüzyılın sonları / 6. yüzyılın başlarına tarihlenen **Pazarlı**'daki tahkimli kale, Yozgat yakınlarındaki **Alişar Höyük**'te üç mimari evre ile temsil edilen IV. kültür katı (alttan yukarı doğru IVcM, IVbM, IVa = MÖ 12. yüzyıl-6. yüzyıl ortası) ve III. kültür katı (MÖ 6. yüzyılın ortası-5. yüzyılın ortası), son yıllarda kazılmaya başlanan Kerkenes **Dağı**'nda MÖ 7. yüzyılın sonlarında kurulduğu anlaşılan tahkimli kent ile çevresindeki 70 kadar tümülüs ve Kırşehir-Kaman yakınlarındaki **Kalehöyük**'ün IIc-a Tabakası (MÖ 8. yüzyılın ortası - 4. yüzyılın ortası) bölgedeki diğer önemli Demir Çağı yerleşmelerini oluşturmaktadır. Bunlar içinde 100 yıldan daha kısa ömürlü olan ve yakılıp yıkılan **Kerkenes Dağı** yerleşmesinin önemli bir Frig kenti olarak mı kurulduğu yoksa zaman içinde mi Frig etkisine girdiği henüz araştırma safhasındadır. Kentin eski adının Pteria ile eşleştirilmesi ise sorundur.

²³ Roller 1999.

²⁴ Tüfekçi-Sivas 1999.

Kızılırmak'ın güneyinde Konya, Aksaray, Karaman, Niğde, Nevşehir ve Kayseri illeri ile doğu yönde Yukarı Kızılırmak Havzası'nda Sivas ili çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve az sayıdaki kazı çalışmalarında da birçok Demir Çağı yerleşmesi saptanmıştır. Konya'da sondaj niteliğinde kazısı yapılan önemli bir yerleşme kent merkezindeki **Alaeddintepe**'dir. Burada çok miktarda Demir Çağı çanak çömleği ele geçmiştir. Konya-Karaman kesiminde **Zoldura**, **Çicek Höyük**, **Hatip Höyük**, **Kızıldağ** gibi, bu dönemi temsil eden önemli yerleşmeler vardır. **Zoldura Höyük** (Hatunsaray II), özellikle bölgede Erken Demir Çağı kültürünü en belirgin şekilde veren yerleşme olması bakımından önemlidir.

Batıda Kayseri, Nevşehir-Niğde yörelerinden doğuda Gürün'e doğru uzanan Tabal Bölgesi'nde irili ufaklı birçok Geç Hitit Beyliği arasında Tuvana ve Tabal en önemlileridir. Toprakları yaklaşık günümüzde Niğde ilini kaplayan Tuvana Krallığı'nın başkenti Kemerhisar'dır. İç Anadolu ile Akdeniz kıyıları arasındaki en önemli geçit olan Kilikya Kapıları'nı (Gülek Bağazı) denetimi altında tutan krallığın bir diğer önemli yerleşmesi Göllüdağ'da yer alan büyük kaledir. Burada Frigçe'nin kullanıldığına ilişkin belgeler ve megoran tarzı yapıların varlığı önemlidir. Bor/Kaynarca tümülüsü buluntularının da **Yassihöyük / Gordion** ve Ankara Frig Tümülüs buluntuları ile olan yakın benzerliği Tuvana Krallığı bölgesinde güçlü bir Frig etkisine işaret etmektedir. Tabal Krallığı'nın yayılım alanı tam olarak belli olmamakla birlikte bu krallığa ait yazıtlar daha çok Kayseri ve Nevşehir çevresine yayılmıştır. Kayseri'nin kuzeydoğusundaki Kululu'nun bu krallığın başkenti olabileceği öne sürülmüştür. Bu yöredeki **Sultanhan Höyük**, **Çalapverdi** ve **Kültepe/Karahöyük**, Kayseri Ovası'nın Tabal Krallığı'nın çok önemli bir bölgesini oluşturduğunu gösteren yerleşmeler olarak buluntularıyla öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak yüzey araştırmaları ve kazılar, Demir Çağı'nda İç Anadolu Bölgesi'nin yoğun olarak iskan edildiğini göstermektedir. Bölgede **Yassihöyük / Gordion**, **Boğazköy** ve **Kaman-Kale Höyük** gibi Erken Demir Çağı tabakaları içeren yerleşmelerin dışında kazı ve yüzey araştırmaları sınırlı olduğu için bu dönemin özellikleri ve kültürel kimliği tam olarak bilinmemektedir. Ancak yine de bu kültürü yaratanların içinde Trak kökenli Frigler, Anadolu'nun Hitit sonrası halkları, Kaska, Muşki ve Tabal halkalarının etkili olduğu düşünülebilir. Bu dönemin aydınlatılabilmesi için Yozgat yakınlarında **Çadır Höyük**, Konya yakınlarında **Zoldura** ve **Çicek** gibi Erken Demir Çağı malzemesi veren höyüklerde yeni kazılara ihtiyaç vardır.

Erken Demir Çağı geleneğinden çıktığı kabul edilen Orta Demir Çağı kültürü ise ele geçen çanak çömlek malzeme ışığında çoğunlukla Frig olarak tanımlanmaktadır.²⁵ Ancak, bölgede Frig nüfusunun yanında Tabal ve Muşki gibi farklı etnik grupların bulunması nedeniyle bu malzemenin

²⁵ Akurgal 1955: 1-59; Sams 1994; Özkaya 1995.

kimliklendirme sorunu uzun bir süredir arkeolojinin gündemindedir. Tek renkli ve boya bezemeli olmak üzere iki ana grup altında toplanan çanak çömleklerden tek renkliler çark yapımı olup daha çok metalik parlaklıkta gri, siyah ve açık kahverengi türlerden oluşmaktadır. Gri Frig Çanak Çömleği olarak adlandırılan²⁶ bu malzemenin, özellikle Kuzeybatı Anadolu'da MÖ 3. binyıldan beri kullanılan çanak çömlekler ile Trak kökenli Friglerin kaba el yapımı mallarının karışımı olduğu ve bölgede Hellenistik Dönem'e kadar kullanım gördüğü bilinmektedir.²⁷ Yuvarlak ve yonca ağızlı testiler, maşrapalar, yandan akıtacağı süzgeçli testiler, büyük kraterler en çok karşılaşılan kap biçimleri arasındadır. Bunlardan bir bölümü biçim olarak da metal kapların taklitleridir. Bu tip çanak çömlekler, Kızılırmak'ın batısında **Yassihöyük / Gordion, Ankara, Hacituğrul** ve başta **Midas Şehri** olmak üzere Dağlık Frigya Bölgesi'ndeki Frig kalelerinde ana mal grubunu oluşturmaktadır. **Boğazköy, Kaman-Kalehöyük** gibi yerleşmelerin gösterdiği üzere aynı tip mallar, Kızılırmak kavsi içinde de yoğun olarak üretilmiş; ancak güneye ve doğuya doğru gidildikçe sayıca azalmıştır.²⁸ Bu grup içinde MÖ 8. yüzyılın ortalarından itibaren sadece **Yassihöyük / Gordion, Ankara** ve **Midas Şehri**'nde ele geçen baskı bezemeli kaplar ise Frigler'in bu kapların görüldüğü tek bölge olan Trakya ile paylaştığı bir özellik olarak son derece dikkat çekicidir.

İkinci grubu oluşturan açık zemin üzerine koyu renk boya bezemeli kaplar, MÖ 9. yüzyıldan itibaren Demir Çağı Anadolu'sunun bir yeniliği olarak ortaya çıkmıştır. Merkezi Kızılırmak Havzası olmak üzere batıda Sakarya, doğuda Fırat havzasına kadar ulaşan geniş bir bölgede ele geçirilen bu tip boyalı mallara, Frig Boyalı Seramiği, Geç Hitit Seramiği gibi dönemsel adlar, ya da Alişar IV Seramiği olarak ilk buluntu yerine göre isim verildiği gibi yayılım alanına uygun olarak Orta Anadolu Demir Çağı Seramiği, Batı Frig Seramiği ile Doğu Frig Seramiği tanımları kullanılmıştır.²⁹ Bu malların hepsinin ortak özelliği, zengin geometrik motiflerden oluşan boya bezeme repertuarına sahip olmalarıdır. Bununla birlikte kendi içinde kap formları ve hayvan figürlerinin tekniğinde görülen farklılıklar, kapların yayılım alanı içinde iki ayrı bölge ve buralara özgü boyalı çanak çömlek geleneğinin var olduğunu göstermektedir. Bunlardan birincisi, Kızılırmak Havzası ile güneyinde egemen olan boyama geleneğidir. Geleneksel olarak Alişar IV Seramiği olarak tanımlanan bu tip kaplar, anatomik ayrıntıdan yoksun silüet (gölge biçiminde) tekniğindeki geyik, dağ keçisi ve kuş figürleri ile doldurma motifleri olarak tek merkezli dairelerin kullanıldığı çanak çömleklerden oluşmaktadır. Kızılırmak yayı içinde **Alişar, Boğazköy, Alacahöyük, Eskiyapar, Kaman-Kalehöyük**; güneyde **Kültepe, Sultanhanı Höyüğü, Kululu, Göllüdağ** gibi merkezlerde ele geçen bu tip mallar teknik, form ve bezeme özellikleri bakımından aynıdır ve bölgedeki kültürel birliği yansıtmaları bakımından son derece önemlidir. Daha az sayıda olmakla birlikte aynı tip boya

²⁶ Haspels 1971: 140 vd.

²⁷ Sams 1988: 9 vd.

²⁸ Summers 1994.

²⁹ Özkaya 1995: 20 vdd.

bezemeli çanak çömlekler, Kızılırmak'ın batısında **Yassihöyük / Gordion** ve Konya **Alaeddintepe**'de de bulunmuştur.

İkinci tipi oluşturan boyama geleneği, Kızılırmak'ın batısındaki Frig merkezlerinde uygulanmıştır. Kaplar başlangıçta sadece geometrik motiflerle bezenirken sonraları bezeme genellikle geometrik desenli çerçeveler içindeki çizgisel teknikte yapılmış ve içleri tarama çizgiler veya noktalarla doldurulmuş aslan, dağ keçisi, boğa ve kartal figürlerinden oluşturulmuştur. Teknik, form ve bezeme bakımından kendi içinde bir kapalılık gösteren bu tip boya bezemeli çanak çömlekler, **Yassihöyük / Gordion**, Konya **Alaeddintepe**, **Midas Şehri** ve Ankara'da bulunmuştur.

İki farklı boyama geleneğinin ürünü olan özde benzer, ayrıntıda farklı olan boya bezemeli çanak çömleklerinin bulunduğu bölgeler, arkeolojik, filolojik ve yazılı belgelerin açık bir şekilde gösterdiği üzere Frig Krallığı'nın yayılım alanı içinde yer almaktadır. Bu durumda bölgeler arasındaki farklılığı daha önce belirtildiği gibi Friglerin Orta Anadolu Platosu'nda, batı kanadını Yassihöyük / Gordion merkez olmak üzere Trak kökenli Friglerin; doğu ve güneydoğu kanadını Muşki ve Taballer'in oluşturduğu konfederatif bir devlet yönetimi ile açıklamak mümkündür. Kızılırmak'ın doğusundaki toprakları farklı etnik topluluklarla paylaşan Frigler, kendi çanak çömlek stillerinden çok, yöresel gelenek ve beğenilere bağlı kalmış olmalıydılar. Her iki bölgede devam eden ve yeni yapılacak kazılar şüphesiz bölgedeki etnik kimliklerin ve yöresel geleneklerin aydınlatılması için son derece önem taşımaktadır. Bu noktada şimdilik boya bezemeli malzeme grubunu genel bir tanımla, Orta Anadolu Demir Çağı Çanak Çömlekleri olarak tanımlamak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Her iki bölgedeki boyalı çanak çömlek gelenekleri, MÖ 7. yüzyılın ortalarına kadar erken örneklerle bağlantılı olarak zayıf bir şekilde devam etmiştir. Daha sonra bu gelenek, Yunan çanak çömlek sanatının etkisine girerek özgün yapısından uzaklaşmıştır.

Geç Demir Çağı'nda, özellikle Kızılırmak kavsi içinde, gövdeleri tek veya çift çizgiyle belirlenmiş ve gövdelerinin içi doldurulmuş veya boş bırakılmış ya da çizgilerle değişik şekillerde bezenmiş farklı bir hayvan figürlü bezeme tekniği ortaya çıkmıştır. **Boğazköy**, **Alacahöyük** ve **Kültepe** gibi merkezlerde örnekleri bulunan bu malzemenin yanı sıra **Alacahöyük**, **Alışar IVcM**, **Kaman-Kalehöyük IIc**'de temsil edilen, düz ve dalgalı yatay boya bantlarla ve tek merkezli daire dizileriyle bezeli bir grup boya bezemeli çanak çömlek daha bulunmaktadır.

Kaynakça

Akurgal, E., **Phrygische Kunst**, Ankara, 1995.

- Akurgal, E., **Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander**, Berlin, 1961.
- de Vries, K., "The Gordion Excavation Seasons of 1969-1973 and Subsequent Research", **AJA 94**, New Jersey, 1990.
- Genz, H., "The Early Iron Age in Central Anatolia", **Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions**, İstanbul, 2003.
- Genz, H., "Boğazköy: Terk edilmeyen Kent", **ArkeoAtlas 5**, İstanbul, 2006.
- Haspels, C.H.E., **The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments**, Princeton, New Jersey, 1971.
- Mellink, M.J., "The Native Kingdoms of Anatolia", **CAH 3/2**, Cambridge, 1991.
- Roller, L., **In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele**, California, 1999.
- Sams, G. K., "The Early Phrygian Period at Gordion: Toward a Cultural Identity", **Source 7/3-4**, 1989.
- Sevin, V., **Eski Anadolu ve Trakya. Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Summers, G., "Grey Ware and the Eastern Limits of Phrygia", **Anadolu Demir Çağları (Anatolian Iron Ages) 3**, London, 1994.
- Tüfekçi-Sivas, T., **Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları**, Eskişehir, 1999.
- Voight, M.M. – R.C. Henrickson, "Formation of the Phrygian State: the Early Iron Age at Gordion", **AS 50**, London, 2000.
- Voight, M.M., "Old problems and New Solutions: Recent Excavations at Gordion", **The Archaeological of Midas and the Phrygians. Recent Work at Gordion**, Philadelphia, 2005.

Batı Karadeniz Bölümü

Batı Karadeniz Bölgesi'nde Kastamonu ve Çankırı çevresinde yapılan yüzey araştırmalarında Demir Çağı malzemesi veren höyükler saptanmıştır. Her iki kesimde de bazı yerleşmeler yoğun ve tipik Frig malzemesi vermiştir. Bunlar ağırlıklı olarak gri Frig çanak çömleklerinden oluşmaktadır. Ayrıca az miktarda olmakla birlikte Orta Anadolu Demir Çağı boya bezemeli çanak çömlek grubu içinde değerlendirilen malzeme de söz konusudur. Kastamonu/Devrekani-Delibeyoğlu Sırtı yerleşmesindeki kurtarma kazılarında boya bezemeli ve gri Frig çanak çömlekleriyle birlikte ele geçen demir mızrak ucu ve ok uçları ile çok sayıdaki kemik aletler ile Çankırı/Ilgaz-Salman Höyük'te gri Frig çanak çömlek parçalarıyla birlikte ortaya çıkartılan, üzerinde kabartma ve boyalı hayvan (aslan?) figürü bulunan pişmiş toprak kaplama levhası parçası son derece önemlidir. Bu bulutular, Frig yayılım alanını, Ilgaz Dağları'nın ötesine, daha kuzeye doğru çekmektedir.

Orta Karadeniz Bölümü

M. ve N. Özsait'in 1986 yılından itibaren kesintisiz olarak devam ettiği Orta Karadeniz Bölgesi yüzey araştırmalarında Amasya ve Samsun ili ve ilçelerinde çok sayıda Demir Çağı malzemesi veren yerleşme yeri tespit edilmiştir. Bunlardan Samsun-Ladik ile Merzifon ve Gümüşhacıköy dolaylarındaki bazı höyüklerde ele geçen bir grup malzeme el yapımı, kesik dudaklı "façetalı" ve kırmızı boya bezemeli çanak çömlek parçaları Boğazköy/Büyükkaya Erken Demir Çağı malzemesi ile yakın benzerlik içindedir. İki malzemenin karşılaştırmasından elde edilen sonuç, Orta Karadeniz Bölgesi'nde Erken Demir Çağı yerleşmelerinin varlığını ortaya koymasından son derece önemlidir.³⁰ Ancak, bu görüşe karşı çıkan bilim insanları da vardır.³¹ Bu konunun çözümü, MÖ 2. binyıl ve Demir Çağı tabakalarına sahip **Oymağaç** gibi höyüklerde yapılacak kazılarda bulunmaktadır.

³⁰ Özsait 2003.

³¹ Dönmez 2003.

20. yüzyılın ortalarından itibaren değişik bilim insanları tarafından Samsun, Sinop, Tokat ve Amasya illerinde yapılan yüzey araştırmaları ve az sayıdaki kazılar, Orta ve Geç Demir Çağı'nda bölgenin hem iç hem de kıyı kesimlerinde yerleşmelerin arttığını göstermektedir. Ele geçen çanak çömlek malzemenin anlaşılacağı üzere bu dönemde bölge Orta Anadolu Demir Çağı boya bezemeli çanak çömlek kültürünün (Alışar IV) etkisindedir. Kıyı kesimde yer alan Samsun-Bafra / **İkiztepe** ve **Akalan Kalesi**, iç kısımda bulunan Tokat-Zile / **Maşat Höyük** ve Artova / Yeniceköy-**Kayapınar Höyük** kazı yapılan önemli merkezlerdir.

İkiztepe'de Demir Çağı tabakasına ait mimari, tarımsal faaliyetler ve erozyon nedeniyle ele geçirilememiştir. Olasılıkla bölgenin geleneksel ahşap mimarisi bu dönemde de kullanılmaktaydı. Yüksek bir platonun dik yamacında kurulmuş olan **Akalan Kalesi**, güçlü bir savunma sistemi ile koruma altına alınmıştır. Savunma mimarisi bakımından Yozgat / **Kerkenes Dağ** ile benzerlik göstermektedir. Burada ele geçen üzeri kabartma ve boya bezemeli motif ve figürlerle süslü mimari kaplama levhaları, çatı kiremitleri ve akroter parçaları önemli yapıların varlığına işaret etmektedir. Aynı tip kaplama levhaları, Samsun-Ladik / **Köyüçü Tepesi** - İkizarı ve Vezirköprü / Zindankaya'da da bulunmuştur. Bu buluntu grubunun güzel örnekleri Orta Anadolu Bölgesi'nde en önemli Frig merkezlerinden **Yassihöyük / Gordion**, **Yazılıkaya-Midas Şehri** ve **Pazarlı**'da da ele geçmiştir.

Bölgenin iç kesiminde yer alan Maşat Höyük'te Demir Çağı tabakası iki evrelidir. Bu yerleşmenin etrafında sur bulunmamaktadır. Mimari kalıntılar, halkın burada dar sokakların iki yanına inşa edilen, taş temelli kerpiç duvarlı, basit, dikdörtgen konutlarda yaşadıklarını göstermektedir. Ele geçen tunç fibula ve ok uçları, bölgedeki madencilik faaliyetlerini yansıtmaları bakımından önemlidirler. Demir Çağı I. yapı katında bulunan at gömüsü ve İskit tipi ok uçları, göçebe İskitler'in bölgedeki varlığının arkeolojik kanıtlarıdır.

Orta Karadeniz Bölümü'nde Demir Çağı buluntuları, Ordu İli sınırları çerçevesinde yapılan yüzey araştırmalarında da saptanmıştır. Ancak söz konusu çanak çömlekler, çok genel anlamda, detay verilmeksizin, "Demir Çağı" veya "Frig Çağı"na ait boyalı ve monokrom keramikler" şeklinde tanımlanmışlardır.

Doğu Karadeniz Bölümü

Trabzon İli sınırları içinde bugüne dek hiçbir Demir Çağı yerleşmesi tespit edilmemiştir. Bu durum, Karadeniz'in bu bölümünde yeterli araştırmaların yapılmamasından kaynaklandığı kadar, Karadeniz'in doğasından da kaynaklanmaktadır. Taşların üzerlerinde biten ağaçlar ve yeşil örtü, tarihi ve arkeolojik verilerin üzerini örtmektedir.

Kaynakça

- Özsait, M., “Les Céramiques du Fer Ancien dans les Régions d’Amasya et de Samsun”, **Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions.**, Ege Yayınları, İstanbul, 2003.
- Dönmez, Ş., “The Early Iron Age Problem in the Central Black Sea Region”, **Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions.**, Ege Yayınları, İstanbul, 2003.

Doğu Anadolu Bölgesi

Alpaslan Ceylan - Yasin Topaloğlu

Uruatri-Nairi feodal beylikleri ve kabileleri, Doğu Anadolu Bölgesi Erken Demir Çağı'nda bu coğrafyanın sakinlerini oluşturmaktaydılar. Bu beyliklerin siyasi birlik oluşturmaları ve devlet kurmaları ise ancak MÖ 9. yüzyılda gerçekleşmiş ve devletin adı "Urartu" olmuştur. Urartular kendilerini "Biainili" olarak adlandırırken, Asurlular onlara Urartu adını vermişlerdir. Urartuların bilinen ilk kralı Aramu ve ilk başkenti Arzaşkun'dur. İlk kral ve ilk başkent hakkında henüz yeterli bilgiye sahip değiliz.

Kısa bir süre sonra Lutipri oğlu I. Sarduri, başkenti, Tuşpa'ya bugünkü Van şehrine taşımıştır. I. Sarduri, Van Ovası'na yakın kayalıklar üzerine inşa edilen Van Kalesi'nin de kurucusu olmuştur. I. Sarduri'den sonra kral olan İşpuini, Menua (MÖ 810-785), I. Arğişti (MÖ 785-760) ve II. Sarduri (MÖ 760-730) dönemlerinde Urartu Krallığı, gücünün doruğuna ulaşmıştır. Kuzeyde Gökçe Göl bölgesini, Urartu topraklarına katmışlar ve Kolhis'e (Gürcistan) kadar topraklarını genişletmişlerdir. Batıda Malatya, güneyde Halep ve Musul, doğuda Urmiye Gölü ve Hazar Denizi yakınlarına kadar olan topraklar, Urartu sınırlarına dahil edilmiştir. Urartu kralı II. Sarduri ve müttefikleri ile Asur kralı III. Tigletpileser arasında MÖ 742'de yapılan savaşı, Asur kralı kazanmıştır. Bu durum, Urartu Devleti'ni Van Gölü çevresindeki ana topraklarına geri çekilmek zorunda bırakmıştır.

Urartu tahtına çıkan I. Rusa (MÖ 734-714) devleti toparlamış ve devlet teşkilatını yeniden düzenlemiştir. Dış politikada babasını takip eden Rusa, kaybedilen toprakların büyük bir kısmını geri almıştır. Ancak Asur kralı, büyük hükümdar II. Sargon (MÖ 721-705)'a karşı MÖ 714 yılında yapmış olduğu savaşı kaybederek demir bir hançerle intihar etmiştir. Oğlu II. Arğişti Urartu tahtına çıkmıştır. Arğişti, Urartu Devleti'ni yeni bir yükseliş devrine sokmuştur. Yerine kral olan II. Rusa döneminde ise Urartu Devleti bir Rönesans Dönemi yaşamış; geniş çaplı imar faaliyetlerinin yanında ekonomik ve idari alanda yenilikler yapmıştır.

II. Rusa'nın yerine tahta, oğlu III. Sarduri çıkmıştır. Ancak kaynaklardan anlaşıldığına göre II. Rusa'dan sonra devlet eski gücünü büyük ölçüde kaybetmiştir. Aynı şekilde Asur Devleti de eski gücünü kaybetmiş ve gittikçe büyüyen Med tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. MÖ 585 yılında

Med kralı Kyaksares ile Lidya kralı Alyattos arasında Kızılırmak yakınlarında yapılan savaş ve anlaşma son bulmuştur.

MÖ 590 yılında başlayan Med ve Lidya mücadelesi bu süre içerisinde, MÖ 590 ile 585 yılı arasında, Doğu Anadolu Bölgesi, Urartu Ülkesi de dahil olmak üzere Med egemenliği altına girmiştir. Urartu Devleti'nin yıkılışında önemli rollerden birini de İskitler üstlenmiştir. Urartu kazılarında ortaya çıkan İskit izleri bunun delilidir. MÖ 550 yılında Pers Kralı Kyros, Med Devleti'ni zayıflatan Astyages'i tutsak alarak Önasya Ülkesi'ni içine alan Pers İmparatorluğu'nu kurmuştur.

Malatya, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu egemenliği altına girmeyen tek bölgedir. Malatya Bölgesi'nde, Geç Hitit Devletleri'nden biri olan Milidia Devleti egemendir. Bu krallıkla ilgili ilk bilgiler, Asur kralı I. Tiglet-Pileser zamanına ait kaynaklarda yer almaktadır. Malatya kralının adı verilmemekle birlikte yıllık vergi vermeyi kabul ettiği anlaşılmaktadır. Asur kralı, Urartu kralı II. Sarduri ile müttefik kaydettiği listesinde Malatya Kralı Sulumeli'yi de saymaktadır. Bununla birlikte Asur kralı III. Tiglet-Pileser zamanında Asur İmparatorluğu'na bağlanmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılan kazılar bölgenin Demir Çağı'nı aydınlatacak niteliktedir. Van Bölgesi'nde 1879-1880 yıllarında British Museum'dan Van'a gönderilen bir bilim heyeti Van'da ilk arkeolojik araştırmaları başlatmıştır. 1898 yılında Alman bilim adamlarından C.F. Lehmann-Haupt ve W. Belck başkanlığında bir heyet tarafından **Toprakkale**³² de yeniden kazılara başlanmıştır. Türkiye'deki ilk Urartu kazısını Erzincan **Altın-tepe**³³ de T. Özgüç yürütmüştür. 1964 yılında E. Bilgiç ve B. Ögün başkanlığında Adilcevaz yakınlarındaki **Kef Kalesi**'nde³⁴ yapılan kazı çalışmaları Urartu kalesine özgü mimari yapılar ve Urartu dönemine ait bir mezar ortaya çıkarılmıştır. **Çavuş-tepe**'de³⁵ 1961 yılında Afif Erzen tarafından başlatılan kazı çalışmalarında Yukarı Kale ve Aşağı Kale ortaya çıkarılmış ve 1985 yılına kadar aralıksız yürütülmüştür. Kemal Balkan ise Patnos yöresinde Urartu sarayı **Girik-tepe**³⁶ ile **Anzavur-tepe**³⁷ de kazılar yapmıştır. Anzavur-tepe'de Urartu krallarından Menua ile oğlu I. Arğişti'ye ait yapılarda bir tapınak ortaya çıkarılmıştır. **Anzaf**³⁸ Kalesi'nde O. Belli başkanlığında 1991 yılında başlatılan kazılar halen devam etmektedir. Oktay Belli başkanlığında 1997 yılında başlatılan **Yoncatepe**³⁹ kazıları da halen sürdürülmektedir. Başkanlığını V. Sevin'in yaptığı **Karagündüz**⁴⁰ kazı çalışmaları 1992 yılında başlamış olup, 1999

³² Bkz. Toprakkale kaynakçası

³³ Bkz. Erzincan-Altın-tepe kaynakçası

³⁴ Bkz. Kef Kalesi kaynakçası

³⁵ Bkz. Çavuş-tepe kaynakçası

³⁶ Bkz. Giriktepe kaynakçası

³⁷ Bkz. Anzavur-tepe kaynakçası

³⁸ Bkz. Anzaf kaynakçası

³⁹ Bkz. Yoncatepe kaynakçası

⁴⁰ Bkz. Karagündüz kaynakçası

yılına kadar devam etmiştir. V. Sevin tarafından 1997 yılında **Van-Altın-tepe**⁴¹, de başlatılan kazı çalışmaları, 1999 yılında sona ermiştir. Altın-tepe'deki yeni dönem kazıları ise M. Karaosmanoğlu tarafından başlatılmıştır. Başkanlığını A. Çilingiroğlu'nun yaptığı 1984 yılında başlatılan **Dilkaya**⁴² kazı çalışmaları, 1991 yılına kadar sürerken; yine A. Çilingiroğlu başkanlığında yürütülen **Ayanis**⁴³ kazı çalışmaları 1989 yılında başlamıştır ve halen devam etmektedir.

Elazığ-Malatya Bölgesi'nde Fırat Irmağı üzerinde yapılmakta olan Karakaya ile Karababa Barajları'nın suları altında kalan höyüklerde kazılar sürdürülmüştür. Yapılan kazılar, özellikle Urartu Krallığı'nın batı sınırı çözümlenmesinde önemli bilgiler ortaya koymuştur. Bölgedeki önemli kazılardan biri, Malatya il sınırlarında yer alan **Arslantepe**⁴⁴, de gerçekleştirilmektedir. İlk kazı çalışmaları 1932-1938 yıllarında L. Delaporte tarafından başlatılmıştır. Önce A. Palmieri, daha sonra 1990 yılı itibarıyla M. Frangipane başkanlığında devam eden kazı çalışmaları, günümüzde halen devam etmektedir. Kazı çalışmalarında, Geç Hitit Dönemi'ne ait yerleşmeye de rastlanılmıştır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde İlk Tunç Çağı'nın sonlarından itibaren yerleşmelerde ıssızlaşma başlamıştır. Yüksek yayalarda hayvan besiciliğine önem veren göçebe yaşam biçimini benimsenmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin zengin su kaynakları ve bu kaynakların beslediği çayır ve otlaklar Erken Demir Çağı yaşamının oluşmasını sağlamıştır. Bölgeye egemen olan beyler yükseklerine yaptıkları kaleler ile bölgenin savunmasını ve güvenliğini temin etmişlerdir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde belirlenen Erken Demir Çağı kale ve nekropoller bu dönemin aydınlatılmasını ışık tutmuştur.

Erken Demir Çağı kap formlarının ve bezemelerinin karakteristik özelliklerini **Karagündüz, Uncular Nekropolü, Yoncatepe, Ernis-Evditepe**'de elde edilen çok sayıda çanak-çömlekten belirlemek mümkün olmuştur. Bu nekropollerde elde edilen ağız kenarları içe kapanan ve ağız kenarından omuza doğru yivlerle bezenmiş çanaklar ile yine dışa çekik ağız kenarlı ve omurgalı çanaklar Urmiye Gölü'nün batı kıyıları ile Elazığ-Malatya ve Kafkasya'daki bazı merkezlerle benzerlik göstermektedir.

Karagündüz, Hakkari M1 ve M2, Şorik ve Yoncatepe Nekropollerinde ortaya çıkarılan demirden yapılmış yüzlerce eşya, silah, bilezik, yüzük, saç halkası ve gözlü iğne, Erken Demir Çağı madenciliğinin güzel birer göstergesidir.

⁴¹ Bkz. Van-Altın-tepe kaynakçası

⁴² Bkz. Dilkaya kaynakçası

⁴³ Bkz. Ayanis kaynakçası

⁴⁴ Bkz. Arslantepe kaynakçası

Erken Demir Çağı yerleşmelerinden **Ernis**-Evditepe, Norgüh, **Şorik** ve **Panz** yerleşmelerinde, sivil yerleşmeler ile nekropol alanlarının iç içe olduğu anlaşılmaktadır. Erken Demir Çağı'nda yapılan kalelerin genel özelliklerinden biri, kalelerin savunma açısından zayıf bölümlerine savunma duvarları yapılmasıdır. Duvar yapıları özellikle duvarın dışına gelen taşların kabaca yontulması ile oluşturulmuştur. Yine sur duvarlarında savunmayı kolaylaştırmak için kortin ve bastiyonların yapılmasıdır.

Erken Demir Çağı'ndan sonra Doğu Anadolu Bölgesi'nde, beyliklerin MÖ 9. yüzyıl'da birleşerek oluşturdukları Urartu Krallığı'nın damgasını vurduğu dönemi görmekteyiz. Urartu Krallığı kurulduktan sonra Urartu kralları bölgede çok sayıda baraj, gölet ve sulama kanalları yapmış ve tarımın gelişmesini sağlamışlardır. Tarımın gelişmesi ile birlikte yerleşmeler ve şehirler gelişmiştir. Urartu Krallığı Dönemi'nde yalpan kalelerde bir plan bütünlüğü söz konusu değildir. Farklı yörelerde ve hatta aynı yörede bile farklı planlar uygulanmıştır. Aynı kral tarafından yaptırılan kaleler arasında da plan farklılıkları vardır. Urartularda kalelerin yapım amacı askeri bir üs olması, halkın gerektiğinde sığınacağı bir yer olması ve askeri ve yöneticilerin yaşadığı bir mekan olmasıdır. Ayrıca ufak bölgelerde yapılan kaleler ise bu amaçların yanı sıra birer ikmal üssü ve garnizon olma özelliği de taşımaktaydılar. Urartu Krallığı'nın Van Gölü Havzası'ndan başlayarak çok sayıda kale yapmış olduğu bilinmektedir. Kalelerin sur duvarları ana kayaya açılan sur temel yuvaları üzerine oturan taş temel ve bu temel üzerine inşa edilen kerpiç duvardan oluşmaktadır. Urartu Krallığı'nın erken döneminde kaleler, çabuk bitirilmek amacı ile fazla işçilik göstermezler. Ancak özellikle MÖ 9. yüzyıl sonu ve 8. yüzyıl başında inşa edilen kalelerde, işçiliğe daha özen gösterilmiştir. MÖ 8. yüzyıl ortalarından itibaren kalelerin ön cephesine önem verilmiştir. Çavuştepe uç kalede başlayan, Adilcevaz **Kef Kalesi** ve **Ayanis Kalesi**'nde de devam eden gelenekle ön cephelerde son derece itinalı bir taş işçiliği kullanılmıştır.

Urartu mimarlığının önemli verilerinden biri de tapınaklardır. Urartu tapınağı, genellikle kare planlı, kare cellalı ve kule tipi yapılardır. Urartu sanatında farklı planlara sahip üç tür tapınak vardır. Ancak günümüze kadar ayakta kalmayı başaran, bir Urartu tapınağı söz konusu değildir. Urartu mimarlığında kaleler gibi saraylarda da bir plan birlikteliği söz konusu değildir. Patnos yakınlarında Giriktepe'de inşa edilen saray, şimdilik bilinen en erken saraydır. Saray, 24x7.5 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olup, içinde çatıyı taşıyan sütunlar bulunmaktadır.

Bazı Urartu kalelerinin eteklerinde birçok evin bir araya gelmesi ile oluşan küçük kentlerin varlığı bilinmektedir. **Körzüt**, **Yukarı Anzaf**, Norgüh ve **Ayanis** kaleleri eteklerine kurulan şehirler, Urartu mimarlığının dış kent örneklerindedir. Hiç şüphesiz Urartu şehir planının en güzel örneği, **Zernakitepe** yerleşmesidir. Çok geniş bir alana yayılan ızgara planlı yerleşme, 7 m genişliğindeki

caddeleri ve 5 m genişliğindeki sokakları ile dikkat çekmektedir. **Zernakitepe** şehrinde yaklaşık 10.000 kişinin barınabileceği ön görülmüştür.

Urartu Krallığı'nda ölü gömme geleneği açısından bakıldığında iki ayrı tarzda ölü gömme geleneği görülmektedir. Bunlardan biri, ölülerin yakılması diğeri ise yakılmadan gömülmesidir. Mezar mimarisi açısından bakıldığında sandık mezar, küp mezar, kaya mezarı ve taş oda mezar mimarisi görülmektedir. Bu tür mezar çeşitlerinden kaya mezarları yönetici üst sınıfın veya doğrudan krali sülaleye ait kişilerin gömüldüğü mezar olarak görülmektedir. Bu tür anıtsal mezarların en güzel örneklerini, başkent **Tuşpa**, **Kayalıdere**, **Palu**, **Umuduntepe** (Erzurum) ve **Yoğunhasan** (Sarıkamış)'da bulmak mümkündür. Urartu kalelerinin bazılarında ana kaya yetersiz olduğu görülmekte ve taş oda mezarların yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunun en güzel örneği, Erzincan-**Altın-tepe**'dir. Altın-tepe'de taştan inşa edilen üç oda mezar belirlenmiştir. Ayrıca Tanık-tepe, Kamışlı, Konakbey ve Gavurkale'de, taştan örülmüş, tek odalı taş oda mezarlar bulunmuştur.

Urartularda küp mezar geleneğinin de var olduğu, yapılan kazılarla ortaya konulmuştur. Ölülerin dik ya da bükülerek küplerin içine yerleştirildiği anlaşılmaktadır. **Van Kalesi Höyüğü**'nde ve **Suçatı**'nda (Bingöl) küp mezarlar belirlenmiştir. Bunun yanı sıra basit taş sandık mezarlar da görülmektedir. Toprak içine açılan bir çukurun etrafının taşlarla çevrelenmesi ve mezarın üzerinin bir veya birden fazla sal taşı ile örtülmesinden meydana gelmiştir.

Urartu Krallığı'nın maden üretme ve işleme açısından çok önemli bir konuma gelmiş görülmektedir. Kazılarda ele geçen demir, bakır, altın gümüş ve tunçtan üretilen eserler ortaya çıkarılmıştır. Van Gölü Havzası ve civarında zengin demir yataklarının var olduğu bilinmektedir. Demirden yapılan eserlerin çokluğu demirin yoğun olarak üretildiği ve kullanıldığının bir göstergesidir. Urartular, demirin yanı sıra bakır ve tunçtan yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Urartu krallarının vassal krallardan aldığı yıllık vergilerin yüksekliği, Doğu Anadolu Bölgesi'nin maden zenginliğini de göstermektedir. Ayrıca Asur Kralı II. Sargon'un MÖ 714 yılında yaptığı seferde ele geçirdiği Musaşir kentindeki Haldi Tapınağı'nda elde edilen eserlerin listesi tutulmuştur. Burada ele geçirilen eserlerin çokluğu dikkat çekmektedir. 108 ton tunç, 1030 kg altın, 4911 kg gümüş, Urartu zenginliğinin de bir göstergesidir. Maden işçiliğinde ve sanatında Urartuların üstün bir seviyeye ulaştıklarının elde edilen eserler ortaya koymaktadır.

Urartu keramiği kırmızı perdahlıdır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kırmızı perdahlı çanak çömlek ilk defa Urartular ile birlikte görülmeye başlamıştır. Urartu keramiğinin, metal kapları taklit etmek için parlak kırmızı astar kullandığı önerilmiştir. Urartu metal eserlerinde sıkça rastlanan yonca ağızlı testiler, derin ve alçak kâseler, keskin profilli tabaklar, kulpsuz alçak boyunlu küpçükler, ayaklı kadehler, yuvarlak geniş ağızlı depo küpleri, minyatür kaplar, perdahlı, kırmızı astarlı yapılan

kaplardan bazılarıdır. Bu keramiğe Urartulara izafeten “Bianili” Keramiği adı verilmesi önerilmiştir. Yine bu kırmızı keramiğe, krallık atölyelerinde üretilmesinden dolayı “saray keramiği” adı da verilmiştir.

Urartu sanatında heykel ve kabartma eserlerin sayısı oldukça azdır. Van’dan Gürcistan’a götürülen insan heykeli, tek örnektir. Alaköy (Van) yakınında bulunan Garibin Tepe’de yapılmış üç aslan protomu, Urartu plastik sanatında anıtsal hayvan heykellerinin varlığını kanıtlamaktadır. Urartu kabartma sanatının en önemli eseri şüphesiz **Adilcevaz Kabartması**’dır. Adilcevaz’da Orta Çağ’da iskân gören bir kalede ele geçirilmiştir. Kabartmada bir boğa üzerinde ayakta duran Tanrı Teişeba betimlenmiştir. **Adilcevaz Kabartması** muhtemelen, **Kef Kalesi**’ne ait olduğu önerilmektedir. Ayrıca Van Müzesi’nde yer alan taş bir savaş arabası kabartması da bulunmaktadır. Fildişi sanatı, Urartularda yaygın bir sanat kolu değildir. Nadir örneklerine Erzincan / **Altıntepe** ve Van / **Toprakkale**’de rastlanır. Doğu Anadolu dışında, Karmir-Blur Kalesi’nde de fildişi eserlere rastlanılmıştır. Bu kalelerin yapım tarihleri dikkate alındığında Urartularda fildişi sanatının, MÖ 8 yüzyıl sonu ile 7. yüzyılın ilk yarısında yaygın olarak kullanıldığı anlaşılır.

Malatya Bölgesi’nde egemen olan, Geç Hitit Kent Devletleri’nden Melid Krallığıdır. Malatya / **Aslantepe**’de yapılan kazılarda ele geçen eserlerin tamamına yakını, İmparatorluk Hitit Sanatı’nın devamıdır. Tanrı ve kral figürlerindeki başlık, giysi ve kanatlı güneş kursu ile hayvan figürlerindeki bütün ikonografik detaylar, **Boğazköy / Hattuşa** ile yakın benzerlik içindedir ve Geç Hitit Sanatı’nın Geleneksel Evresi’ni oluşturmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Demir Çağı, bölgeyi Dicle Bölümü ve Fırat Bölümü şeklinde coğrafi olarak ikiye ayırarak ele alınacaktır. Nitekim batıdaki "Fırat Bölümü" ağırlıklı olarak Geç Hitit Kent Devletleri Dönemi ile temsil edilirken; doğudaki "Dicle Bölümü", özellikle Yukarı Dicle Vadisi, önce kuzeyden gelen Anadolu'nun yerel Erken Demir Çağı Kültürü ile öne çıkmaktadır. Demir Çağı'nın daha sonraki evrelerinde ise güneyden, Mezopotamya topraklarından gelen Assur kültürü ile İran üzerinden gelen Akhamenid kültürü, Dicle Bölümü'nün Demir Çağı'nda baskın hal alırlar.

Fırat Bölümü

Hitit İmparatorluğu, MÖ 12. yüzyılın başlarında, "Deniz Halkları" olarak adlandırılan yersiz yurtsuz yağmacıların yarattığı karmaşanın ve hali hazırda yaşanan kıtlığın hızlandığı bir takım sebeplerden dolayı yıkılınca imparatorluğun Anadolu topraklarında sağladığı düzen ve birliktelik de sona ermiştir. Bunu fırsat bilen çeşitli göçebe halklar Anadolu'ya girmeye başlarlar. Nitekim Hititler'in eski düşmanı Kaşkalar, Kızılırmak'ın kuzeyindeki tüm İç Anadolu'yu ele geçirirken, Kafkaslar yoluyla gelen Muşkili halklar Doğu Anadolu'nun batı, Trak göçmenler Batı Anadolu'nun kuzey bölümüne ve Sami kökenli Aramiler ise Güneydoğu Anadolu'ya yerleşirler. Bu arada Anadolu'nun güneyine ve Kuzey Suriye'ye doğru çekilen bazı Hititli prensler, bu topraklarda "Geç Hitit Kent Devletleri", "Suriye-Hitit Beylikleri" ve "Kuzey Suriye Krallıkları" olarak adlandırılan kent devletlerini kurarlar. Bu topluluklar, dini tören ve sembollerde Hitit İmparatorluk geleneğine bağlı kalmışlardır. Geç Hitit krallarının adları da Hitit İmparator adlarının değişik biçimleridir.

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik veriler, Luvi, Arami ve Hitit gibi çeşitli etnik gruplardan oluşan bu küçük kent devletlerinin varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Geç Hitit Kent Devletleri'ni, **Malatya** (Melid ya da Milidia), **Maraş** (Gurgum), Adana-Kadiri yöresindeki **Karatepe** (Azatiwataya), Gaziantep dolaylarındaki **Zincirli** (Sam'al), **Karkamış** ve **Sakçagözü**, Çukurova çevresindeki **Kue**, daha batıdaki dağlık yörede yer alan **Hilakku**, Adıyaman yöresinde daha geç dönemde Kommagene

Krallığı adını alan Samosata başkentli **Kummuh**, Antakya-Amik Ovası dolaylarını kapsayan ve başkenti **Tell Tayinat** (Kunula) olan **Patin** ile Kayseri, Niğde ve Nevşehir illeri çerçevesinde uzanan **Tabal** şeklinde sıralayabiliriz. Çoğu Luvice konuşan ve yazı olarak Luvi hiyeroglifi kullanan bu beylikler, MÖ 9. yüzyılın ortalarından başlayarak, önce kültürel sonra da siyasi açıdan Assur İmparatorluğu'nun etkisine girmişlerdir. MÖ 8. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Assur eyalet sistemi içine girerek bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir.

Çeşitli dönemlerde ağırlık kazanan Luvi, Assur, Arami ve Fenikeli unsurlarla birleşen geleneksel Hitit unsurları, söz konusu kent devletlerine özgü kültürü, mimariyi ve sanatı yaratmışlardır. Bu kentlerde idari ve dinsel işlevli anıtsal yapılar, ek bir savunma sistemi ile korunan kaleyi oluşturmaktadır. Halkın yaşadığı kesim, aşağıda oldukça geniş bir alana yayılmaktaydı. Kentler, bazen köşeli, bazen yuvarlak planlı, çift duvarlı ve kuleli sur duvarları ile çevrilmekteydi. **Zincirli** (Samal) bu tür kentlerden biridir ve bu kentte yuvarlak planlı sur, üç kapı ile dışarı açılmaktadır. **Zincirli** Akropolisinde ise avluların çevresine yerleştirilmiş hilanilerden oluşan saray kompleksi bulunmaktadır. Hilani planı, Geç Hitit Krallıkları için MÖ 9. ve 8. yüzyıllarda vazgeçilmez, birçok katlı mimari bir biçim olmuştur. Hilanilerde, birkaç basamaklı merdivenle çıkılan, bir ya da üç sütunlu girişten sonra, ocaklı, büyük kabul salonuna varılmaktadır.

Geç Hitit Krallıkları sanatında heykeltıraşlık, mimari ile kaynaşmış, özellikle anıtsal yapılarda cephelerin alt kısımları, “ortostat” adı verilen, kimi zaman kabartmalarla süslü, büyük boy taş blok veya levhalarla kaplanmıştır. Bu yöntemle yapının hem doğa şartlarından korunması, hem de bezenmesi amaçlanmıştır. Geç Hitit kabartmaları, stil yönünden

- **Geç Hitit I / Geleneksel Hitit Stili** **MÖ 1050-850,**
- **Geç Hitit II / Assur Etkisi Gösteren Geç Hitit Stili** **MÖ 850-800,**
- **Geç Hitit IIIa / Assurlaşmış Geç Hitit Stili** **MÖ 800/750-700**
- **Geç Hitit IIIb / Aramileşmiş-Fenikeleşmiş Geç Hitit Stili** **MÖ 750-700**

olmak üzere dört evrede incelenir [Darga 1992:224]. İlk iki grupta Erken Hitit öğeleri hala kendini belli ederken; II. Evre'de başlayan Assurlaşma etkisi, IIIa Evresi'nde, yavaş yavaş başlayan Arami unsurlarının yanı sıra daha da güç kazanır. Son evrede ise kabartma sanatında, Arami ve Fenikeli unsurlar egemendir.

Geç Hitit Kabartma Sanatı'nın en eski örnekleri, Malatya Kapı Ortostatları'dır. **Zincirli**'deki kent ve kale kapısı kabartmalarında ise Assur etkisi görülür. **Zincirli** Dış Kale Kapısı veya İç Kale Güney Kapısı ortostatları üzerinde en eski Assur etkilerini izlemek mümkündür. **Zincirli**'de bu evrede

figürlerin bedenleri, hem cepheden ve hem de profilden şekillendirilmiştir. Erkek figürlerinde, kısa tünika ve uzun giysiyi, tanrılar ve insanlar taşırlar. Bu evrede kompozisyon alanın geniş tutulması, **Zincirli** kabartmalarının başlıca özelliğidir. Bu gruba giren yontu eserleri arasında İç Kale Güney Kapısı kabartmalarında yer alan Assur modeli savaş arabası, bu stilin MÖ 9. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmesi için oldukça önemlidir. **Zincirli**'de de **Karkamış**'da olduğu gibi anlatımcı dinsel temalar ağır basmakla birlikte kurban ve libasyon sahneleri betimlenmemiştir. Zincirli'de Assur etkisi gösteren kabartmalarda yazı görülmez. **Zincirli**'de İç Kale'nin saray yapılarına ait ortostatlarda ise MÖ 9. yüzyıl'ın ikinci yarısından sonra Arami tarzı dikkat çeker. Kral Kilamuva (MÖ 832-810) Kabartması ve Arami yazıtlı ortostatu, bu evre için son derece özgündür. Kral, saç-sakal biçimi, giysileri, ayakkabısı ve elindeki tanrı sembolü lotüs çiçeğiyle Assur paralellere yaklaşmaktadır. Bu dönemde, birçok Assurlu ögenin yanı sıra, Geç Hitit Sanatı'na Arami özellikleri de girer.

Sakçagözü eserleri de stil ve zaman bakımından bu evreye aittirler. Özellikle, MÖ 8. yüzyıl'ın ikinci yarısında, yüksek nitelikte bir heykeltraşlık işliğine sahip **Coba Höyük / Sakçagözü**'nde üretilen kuş adamlar, hem Hellen hem de Urartu sanatını etkilemiş unsurlar olarak karşımıza çıkar.

Taştan kabartmalarla bezeli saray ve tapınaklarıyla **Karkamış**, Geleneksel, Assur ve Arami etkilerin beraberce temsil edildiği, Geç Hitit Dönemi'nin en dikkat çekici merkezidir. Kral Araras grubuna giren ortostatlar, **Karkamış**'ın Asurlaştırılmış eserleridir [Akurgal 2000: res.126-128]. Burada görülen saç ve giysi özellikleri, Geç Assur ve Yeni Babil sanatındaki detaylarla paralellik göstermesinden dolayı, söz konusu eserler, MÖ 8. yüzyıl sonu / 7. yüzyıl başına tarihlendirilirler.

Karatepe ve **Maraş**'dan bilinen kabartmalar ise ait oldukları Geç Hitit sanatının IIIb evresinde ağırlık kazanan Fenike ve Arami unsurlardan dolayı tamamen farklı bir tarz sergilerler. Söz konusu yerleşme yerleri, coğrafi olarak Doğu Akdeniz Bölümü'nde bulunmaları nedeniyle aşağıdaki "Doğu Akdeniz" kısmında ele alınacaklardır.

Zincirli J Yapısı'nın yanında bulunmuş olan, kral Kilamuva'yı betimleyen 3 m boyundaki büyük kral heykeli, Geç Hitit sanatını yansıtan en önemli heykelcilik eserlerinden biridir. Burada ayakta duran, başı açık, sakallı, uzun giysili ve ayaklarında Assur-Arami sandalları bulunan, statik bir erkek heykeli tanımlanmıştır. Kral heykelinin kaidesinde ise iki aslanı zapteden, diz koşusu pozisyonunda bir kahraman söz konusudur. [Darga 1992:res.268] Artık heykeller, Geç Hitit mimarisinin kullanımına girmiştir.

Heykeltraşlığın mimaride kullanılan bir başka ögesi, sütun altlıklarıdır. Ustaca desenlenmiş taş sütun altlıkları bağımsız bir öge olarak, MÖ 8. yüzyıldan itibaren Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de

yaygın bir biçimde kullanılmıştır. **Zincirli**'deki kemerli ve yaprak bezemeli örnekler bunlar arasında ilk akla gelenlerdendir. Hayvan biçimli altlıklar, Geç Hitit sanatının getirdiği yeniliklerden biridir. Bu form zaman içinde gelişmiş, ortaya hayvan heykeli biçimli sütun altlıkları çıkmıştır. **Zincirli**'deki MÖ 8. yüzyılın son çeyreğine ait olan çifte sfenksli sütun kaidesi, bu alanda kayde değer bir örnektir.

Geç Hitit sanatının önemli bir kolu da mezar taşlarıdır. Törensel cenaze yemeklerini ve aile yaşamından sahneleri yansıtan bu taşlarda, ölünün kişiliğini yansıtan özellikler de özel eşyaları ile belirtilmiştir. Bölgedeki atölyeler, MÖ 8. yüzyıl boyunca süren serbest ticaret ve sanat alanındaki canlılık nedeniyle heykel sanatına yeni bir anlayış getirmişlerdir. Figürlere üzgün, öfkeli, kederli neşeli ifadeler verilmiş, bu yolla lirik bir gerçekçiliğe varılmıştır. Örneğin **Zincirli** kralı olan ve şehre zenginlik getiren Barrakab'a ait mezar steli, Geç Hitit sanatının ve Arami üslubünün kayde değer eserlerindedir. Tahtta oturan kralın karşısında saray yazıcısı vardır. Başlığı, şalı ve plili giysisi Arami özellikleri taşır [Darga 1992:279]. Barrakab Dönemi kabartmalarında üstte ince, altta kalın bir bordür görülür. Vücut kontürleri keskin olur, bedenler esneklikten yoksundur ve ayaklar detaylı işlenmez [Darga 1992:281-282]. **Zincirli** başyapıtlarından biri de, İçkale'de ele geçen, ziyafet sahnesinde kraliçe ve hizmetkarının sergilendiği kabartmalı mezar stelidir. [Darga 1992:283].

Dicle Bölümü

1990'lı yılların sonlarına dek bir "*terra incognita*" olmaya devam eden Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) çerçevesinde yapımı planlanan ve bir kısmı tamamlanmış barajların inşası nedeniyle arkeolojik açıdan incelenmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda, 1998 yılından beri Yukarı Dicle Bölgesi'nde sürdürülen birçok kazı ve yüzey araştırmasında ele geçen, çeşitli dönemleri aydınlatan çok sayıda yeni veri söz konusudur. Yukarı Dicle Bölgesi'nin ilk arkeolojik kazısı olan, Diyarbakır ilinin 40 km güneydoğusunda bulunan ve yörenin en büyük höyüklerinden biri olan **Üçtepe Höyüğü** çalışmalarının¹ başlamasıyla, bölgenin en önemli dönemleri olarak karşımıza çıkan Son Tunç Çağ ve Demir Çağları'na ait bilinmezlikler hakkında ilk sonuçlar 1988 yılında alınmıştır. Bugün ise **Kavuşan Höyük** (Diyarbakır), **Ziyaret Tepe** (Diyarbakır) ve **Kenan Tepe** (Diyarbakır) gibi yerleşmelerde sürdürülen veya **Üçtepe** (Diyarbakır) ve **Gre Dimse** (Diyarbakır) gibi daha önce yapılmış kazı çalışmaları sayesinde artık elimizde, bölgenin Demir Çağları'nı daha açık bir biçimde ortaya koyan ve gelecekteki birçok çalışmaya temel oluşturabilecek nitelikte yeni veriler bulunmaktadır.

Verimli Hilal'in orta kısmında yer alan Yukarı Dicle Bölgesi, Dicle Nehri'nin, doğuda Salat ve Savur çayları, batıda Karacadağ, kuzeyde Güneydoğu Toroslar ve güneyde Tur Abdin Dağları ile

çevrelenmiş kesimdir. Bölgenin coğrafi konumu, Mezopotamya, Suriye ve Anadolu'yu birleştiren önemli yolların kavşak noktasında olması nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Yukarı Dicle Bölgesi, stratejik konumu dışında Dicle Nehri'ne dayalı geniş sulama olanaklarına sahip, verimli tarım alanları ve Ergani-Maden yöresindeki bakır yatakları sayesinde Prehistorik Çağlar'dan itibaren her dönem önemini korumuştur. Nitekim Son Tunç Çağ ve sonrasındaki Demir Çağlar'da, Assur İmparatorluğu tarafından uygulanan yayılım politikası çerçevesinde de, Yukarı Dicle Bölgesi'ne olan ilgi yoğun bir şekilde karşımıza çıkar.

Assur'un, I. Adad Nirari'nin krallığı (MÖ 1295-1264) ile MÖ erken 13. yüzyıl'da başlayan Yukarı Dicle Bölgesi'ne olan ilgisi, Mitanni Devleti'nin I. Salmanasar (MÖ 1263-1234) tarafından yıkılmasından sonra bölgeyi hedef alan bir siyasi yayılım şekline dönüşmüş ve Assur'un MÖ 612'de yıkılışına dek zaman zaman kısa süreli kesintilere uğrayarak, yaklaşık 700 yıl sürmüştür. Söz konusu kesintiler, iç karışıklıklar dışında, MÖ 12. yüzyıl sonu itibarıyla kuzeyden, Doğu Anadolu'dan Yukarı Dicle Bölgesi'ne inen Erken Demir Çağ halkları olarak bilinen topluluklara ve MÖ 11. yüzyıl sonlarından itibaren bu kez güneyden bölgeye gelen Aramilere ait göçlerin sonuçları olarak ortaya çıkmıştır.

Yukarı Dicle Bölgesi Demir Çağı,

- **Erken Demir Çağı,**
- **Assur İmparatorluk Dönemi**
- **Geç Demir Çağı**

şeklinde üç alt evreye ayrılmaktadır. Erken Demir Çağı, MÖ 11. yüzyıl'ın ortalarında Assur gücünün bölgeden çekilmesiyle başlar ve MÖ 9. yüzyıl'ın başında Assur hegemonyasının tekrar bölgeye gelişiyile sona erer. II. Ashurnasirpal'in krallığı (MÖ 883-859) ile başlayan Orta Demir Çağı, Yeni Assur Dönemi'nde bölgeyi hedef alarak ortaya çıkan imparatorluğun yayılım politikası nedeniyle, bölgesel olarak "Assur İmparatorluk Dönemi" şeklinde de adlandırılmaktadır. Assur İmparatorluğu'nun MÖ 612'de yıkılışına dek devam eden bu evreyi, Geç Demir Çağı takip etmektedir. Bölge kronolojisinde "Post-Assur" olarak da adlandırılan son evre, Hellenistik Dönem'in MÖ 330'da başlamasına dek birkaç yüzyıl sürer.

Erken Demir Çağ (MÖ 1100 / 1050 – MÖ 9. yüzyıl başı)

Yukarı Dicle Bölgesi'ne ait tarihi kaynaklar, Ashur-bel-kala'nın (MÖ 1073-1056) krallık döneminden II. Ashurnasirpal'in (MÖ 883-859) MÖ 9. yüzyılın başında tahta çıkışına dek sessiz kalmıştır. Doğu Anadolu Erken Demir Çağı'nın en belirgin göstergesi olarak kabul edilen ağız

kenarı yivli keramikler, Yukarı Dicle Bölgesi'ndeki yerleşim yerlerinde yazılı kaynakların sustuğu, bölgenin "Karanlık Çağı" olarak adlandırılan bu dönemde ele geçmiştir. Buna göre, MÖ 11. yüzyıl'ın ilk yarısında, bölgedeki Orta Assur hakimiyetinin merkezine doğru geri çekilmesi ile bölgede ortaya çıkan siyasi boşluk sonrası, Erken Demir Çağı yivli keramiğinin buraya gelişi, Yukarı Dicle Bölgesi Demir Çağları'nın başlangıcı (MÖ 1100/1050) olarak kabul edilir. Taşra (*peripherie*) bölgelerinin Assur merkezi ile olan bağlarının zayıfladığı, dolayısıyla Assur siyasi yaptırımının büyük oranda etkisini kaybettiği, daha çok yerel eğilimlerin rağbet gördüğü Erken Demir Çağı'nda, kültürel nitelikleri güçlü olan Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Erken Demir Çağı göçebe halklarının güneye, Yukarı Dicle Bölgesi'ne sızması çok olası görünmektedir.

Bu halklarla birlikte bölgede, daha önce de belirttiğimiz, ağız kenarının hemen altına yapılmış çoklu yivleriyle oldukça ayırt edici olan Erken Demir Çağı yivli keramikleri de neredeyse tüm yerleşme yerlerinde (**Ziyaret Tepe, Üçtepe, Kavuşan Höyük, Giricano, Kenan Tepe, Hakemi Use ve Gre Dimse**) ayrıcalıksız olarak karşımıza çıkar. Kase, çanak ve dar ağızlı, boyunsuz çömlek formları, Erken Demir Çağı keramiğinde sevilerek kullanılmış kap biçimleridir. Bazı örneklerde, ağız kenarındaki yivlerin üzerine yerleştirilmiş küçük yumrular veya akıtacaklar görülür. Erken Demir Çağ'ın başlamasıyla, Son Tunç Çağ'da yoğun olarak kullanılan çömlekçi çarkının kullanımı bu kaba mal grubu içinde ortadan kalkar.

MÖ geç 2. binyıl / erken 1. binyılda Doğu Anadolu'dan tanıdığımız boya bezemeli mallar, Yukarı Dicle Bölgesi Erken Demir Çağı'nda görülen bir başka çanak çömlek geleneğidir. "Erken Demir Çağı Boyalıları" olarak adlandırılan bu çark yapımı mal grubu, yivli keramiklere göre daha ender görülen, boya bezemesiyle dikkat çekici olan küçük bir gruptur. Yatay ve dalgalı doğrular, içi noktalı düzensiz çizilmiş daireler ve damla biçimli noktalar, Erken Demir Çağı Boyalıları üzerinde görülen en yaygın bezeme unsurlarıdır. Daima basit geometrik şablonlar şeklinde uygulanan bezemede, genellikle turuncumsu-kırmızı veya kızıl-kahverengi boya kullanılmıştır. Bölgede ele geçen tüme yakın örneklerle dayanarak bezemenin, genellikle kabın tüm yüzeyine uygulandığını söyleyebiliriz.

Assur İmparatorluk Dönemi (Orta Demir Çağ) (MÖ 9. yüzyıl başı – MÖ 7. yüzyıl sonu)

I. Ashurnasirpal MÖ 883'de Assur tahtına çıktığında, Asurlular tarafından yüzlerce yıldır "Nairi Ülkeleri"nin bir bölümünü olarak bilinen, tarımsal potansiyeli yüksek Yukarı Dicle Bölgesi'ni, krallığının ilk yıllarında yapacağı seferlerin hedefi olarak belirlemiştirⁱⁱ. Bu doğrultuda, bölgede *Tuşhan*ⁱⁱⁱ ve *Amedi* (Diyarbakır) adlı iki eyalet merkezi oluşturulmuş ve bu iki kentin çevresinde

olduğu bilinen *Tidu*, *Sinabu* ve *Damdammusa* gibi yerleşim yerleri ise Assur kentleri olarak tekrar düzenlenmiştir. Özellikle Ashurnasirpal'in, içinde bir saray ve depolama mekanları inşa ettirdiği, etrafını savunma duvarları ile çevrelediği *Tuşhan*, Yeni Assur Dönemi'nde eyalet merkezi olarak ön plana çıkar. II. Ashurnasirpal tarafından Yukarı Dicle Bölgesi'nde gerçekleştirilen tüm bu yapılanma projeleri, imparatorluğun Assur yayılımının bölgedeki kalıcılığı konusunda sahip olduğu ciddi bakış açısını göstermektedir. Assur'un Yukarı Dicle Bölgesi'nde tekrar kazandığı gücü, Assur İmparatorluk Dönemi (Orta Demir Çağı) boyunca, MÖ 612 yılında imparatorluğun yıkılışına dek devam eder.

Assur'un bölgedeki varlığı, Yukarı Dicle Bölgesi'nin yerel yerleşim şablonunda birçok değişikliğin meydana gelmesine sebep olur. Bu döneme ait yazılı belgelere baktığımızda, Assur'un bölgedeki askeri ve idari merkezlerini, Dicle Nehri yakınında mevcut daha erken yerleşimlerin üzerinde oluşturduğunu görmekteyiz. Söz konusu merkezlere ve bunları çevreleyerek nehir boyunca uzanan geniş tarım alanlarına ise Assur'un bir yayılım politikası olarak uygulamış olduğu "tarıma dayalı kolonicilik" çerçevesinde imparatorluğun başka bölgelerinden silah zoruyla gerçekleştirilen toplu nüfus aktarımları ile getirilen insanlar yerleştirilmiştir. Yukarı Dicle Bölgesi'nde, Assur İmparatorluk Dönemi'nin başlamasıyla bir önceki döneme damgasını vuran Erken Demir Çağı yivlileri yavaş yavaş ortadan kalkar. Bu dönemde baskın mal grubu, Orta Assur keramiği gibi merkezi otoritenin kontrolü altında, seri üretilen Yeni Assur keramiğidir. En karakteristik çanak çömlek grubu, bölgede özellikle Dicle Nehri'nin güneyindeki höyüklerden gayet iyi tanıdığımız dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı çanaklardır. Bu formun çok çeşitlenmesi olmasına rağmen, ağız kenarının üst kısmında veya çevresinde bir veya birden fazla yivi olanlar, Assur İmparatorluk Dönemi'nin en belirleyici tipleridir. Yeni Assur Dönemi'nin karakteristik "Assur tipleri" arasında, memecik dipli kadehleri ve parmak baskı bezemeli kadehleri de sayabiliriz. Bunlar, Yeni Assur Dönemi boyunca Assur başkentleri, eyalet merkezleri ve önemli Assur kentlerinde saptanmış olan ince cidarlı, ince kum katkılı ve iyi derecede fırınlanmış saray mallarıdır.

Geç Demir Çağ (Post-Assur Dönemi) (MÖ 612-MÖ 4. yüzyıl sonu)

Geç Demir Çağı, Yukarı Dicle Bölgesi'nde daha çok, Demir Çağı-Hellenistik Dönem geçiş keramikleri ile temsil edilmektedir. Yeni Assur Dönemi ile Orta Çağ arasındaki yapı katında saptanan, iç içe yerleştirilmiş üçgenler ve yatay bantlar arasına yapılmış dalgalı hatları olan kırmızı boya bezemeli bir kaba ait parçalar, bu dönem için şimdilik bölgede en belirleyici mal grubu olarak gözükmektedir. Ağırlıklı olarak üçgenlerin kullanıldığı karakteristik bezemesinden dolayı literatürde "*Triangle Ware*" olarak adlandırılan bu mal grubuna ait örnekler, Yukarı Dicle Bölgesi'nde

yürütülen **Salat Tepe**, **Giricano**, **Kavuşan Höyük** ve **Üçtepe** kazılarında üst tabakalarla ilişkili bir şekilde ele geçmiştir. Bu durum, “*Triangle Ware*” türü bezemeli keramiklerin, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran çevresinde olduğu gibi Yukarı Dicle Bölgesi’nde de Yeni Assur Dönemi sonrası görülen yeni bir kültürün habercisi olduklarını gösterebilir. Yukarı Dicle Bölgesi’nde henüz çok iyi tanınmayan bu tür Geç Demir Çağ keramikleri, kanımızca Pre-Hellenistik çanak çömlekler olarak da tanımlanabilir.

Doğu Akdeniz Bölümü

Adana, Kahramanmaraş, Osmaniye, İçel ve Hatay illerinde gerçekleşen araştırmalar sonucunda değerlendirilen Doğu Akdeniz Bölgesi Demir Çağları, ağırlıklı olarak, Geç Hitit Çağı ile temsil edilmektedir. Geç Hitit Çağı’na özgün sanatın ilk üç evresi, genellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yer alan yerleşmelerde ortaya çıkması nedeniyle “Güneydoğu Anadolu Bölgesi” kısmında tanıtılmıştır.

Yerel yönetici Azativatta tarafından yaptırılan ve kendi adıyla Azattivataya olarak adlandırılan, Adana-**Karatepe**’deki kalede gün ışığına çıkarılan eserlerin dikkat çekici olanları, giriş kapıları, bunlarla bağlantılı yapılar, adı geçen yapıları bezeyen kabartmalar, Fenike ve Hitit hiyeroglif yazıtlardan oluşmaktadır. **Maraş** (Gurgum) ise, Anadolu Arami ve geleneksel Hitit tarzının karma edilerek uygulanmış olduğu, son derece ilginç eserlere sahiptir. Maraş eserlerinin hiçbiri *in situ* bulunmadığı için Maraş eserlerinin bağıntılı oldukları yapılar hakkında halen hiçbir şey bilmiyoruz. Bunlar, Önasya’da benzer örnekleri olmayan, Gurgum Krallığı’nın çekirdek bölgesini oluşturan Maraş İli ve çevresinde ele geçmiş, varlıklı sınıfın talepleri doğrultusunda yaratılmış ancak saray sanatını yansıtmayan, eşsiz sanat eserleridir.

Karatepe ve **Maraş**’dan bilinen kabartmalar ise en son evrede ağırlık kazanan Fenike ve Arami unsurlardan dolayı tamamen farklı bir tarz sergilerler. **Karatepe**’de ortaya çıkartılan kabartmalar, Kral Azitavata’nın yazlık sarayının ortostatlarını süslemektedir. Kralın yemek sahnesinin dışında, geri kalan üç düzineden fazla ortostatta, günlük yaşamdan sahneler, mitolojik temalar, gemi, dans ve güldürü sahneleri gibi birbirinden çok değişik konular betimlenmiştir. Bu mizah dolu, yaratıcılığın, canlılığın ve hareketin yer aldığı eserler, eski Doğu sanatında benzerlerinin olmaması açısından büyük önem taşırlar. **Maraş** mezar stellerinde, ölmüş kişiler, onlara ait, onların meslek gruplarını belirleyen, mesleki araçlarla (terazi, kalem, müzik aleti gibi) birlikte tanımlanmışlardır. Söz konusu mezar stellerinde yer alan insan tasvirlerinin yüzlerinde üzüntü, keder gibi duyguların verilmesi, yontuculuk sanatında erişilen üst seviyeyi göstermektedir.

Doğu Akdeniz Bölgesi'nin Geç Hitit ögeleri ile şekillendirilmiş Demir Çağı dışında kalan Demir Çağı'nı, **Gözlükule** (İçel), **Yumuktepe** (İçel), **Kilisetepe** (İçel), **Kinet Höyük** (Hatay) ve **Tell Açıana / Alalakh** (Hatay) adlı yerleşmelerde ele geçen buluntularla ortaya koymak henüz tam anlamıyla mümkün değildir. Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi bu coğrafyada da daha birçok araştırmaya ihtiyaç vardır. Bununla birlikte, aşağıda tanımlanan yerleşmeler, Doğu Akdeniz'de hem Kıbrıs etkili, hem yerel özelliklere sahip, hem de Yeni Assur etkili Demir Çağı'nın söz konusu olduğunu işaret etmektedir.

Tarsus-Gözlükule'de ele geçen MÖ 1. binyılın ilk yarısına tarihlenen Demir Çağı keramikleri daha çok Kıbrıs etkili mallardan oluşmaktadır. **Gözlükule'de** ele geçen Kıbrıs türü Demir Çağı çanak çömleğinin %20'si ithal, %80'ni yerel üretimdir. Bunlarda yerel üretim ve yerel bezeme çeşitlemeleri söz konusu olmakla birlikte, mal özellikleri Kıbrıs'la tamamen aynıdır. Demir Çağı evlerinde ele geçen bu tür çanak çömleğin yanında az miktarda, yerel, devetüyü renkli, paralel olarak yerleştirilmiş, kırmızı, kahve ve siyah renkli ince bantlarla bezenmiş mallarla bir arada bulunmuştur. Ayrıca **Gözlükule'de** yapılan çalışmalarda, genellikle siyah-gri tonlarında olan, insize bezemeli ve çark yapımı kaplar da ele geçmektedir. Bu mal gurubu da, Erken Demir Çağı olarak bilinir ve Tuna Nehri'ne kadar bir yayılım göstermektedir. **Gözlükule'de** bu dönemde ortaya çıkartılan bir grup keramik de tabaklardan oluşmaktadır. Bu tabakların bazılarının üzerinde Hitit hiyerogliflerini andıran insize semboller vardır. Kazıcısı tarafından kesin olarak tarihlenemeyen bu örnekler, "MÖ 1000 yılları gibi" ortalama bir tarih verilmiştir. Söz konusu tabaklar, kimi zaman, koyu siyah ve gri renkli, insize motifleri beyaz macunla doldurulmuş, çark yapımı parçalarla bir arada ele geçmektedir. Nitekim bu mallar, genellikle Erken Demir Çağı olarak tarihlenir ve Danube'ye kadar uzanan kuzeybatı bağlantılarını işaret etmektedir.

İçel-**Yumuktepe** Demir Çağı, III.tabaka olarak adlandırılmaktadır. Demir Çağı, **Yumuktepe'de** yeni dönem kazıları ile kısmen aydınlanmaya başlanmıştır. Daha çok boyalı Demir Çağı çanak çömleklerinin ele geçtiği **Yumuktepe'de** bu döneme ait silik mimari izler de ortaya çıkmaktadır. Demir Çağı'n en geç evresine ait boya bantlı kaseler, amphora kulpları, boyun kısımlarında dalga ve bitkisel motifler bulunan krater parçaları da, Doğu Akdeniz Demir Çağı'nın tanımlanmasına yardımcı olan buluntu gruplarındandır.

Hatay-**Kinet Höyük'de** yürütülen kazı çalışmaları, buradaki Demir Çağı'nı MÖ 1200-400 yılları arasına tarihler. İlk Tunç Çağı'ndan Orta Demir Çağı'na (MÖ 8. yüzyıl) kadar olan yerleşme, höyüğün kuzeyindeki alçak arazide yer alan kentteyken. Son Demir Çağı'ndan Hellenistik Dönem'e kadar (MÖ 7.-1. yüzyıl) olan yerleşme ise sadece höyükte söz konusudur. MÖ 8. yüzyıla

tarıhlendirilen Orta Demir Çağı (Peryod 8) tabakası, **Kinet Höyük** Batı Yamacı'nda saptanmıştır. Kinet III:2 olarak adlandırılan bu evre, yoğun Yeni Assur kültürel özellikleri göstermektedir.

Kaynakça (Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Doğu Akdeniz)

Akurgal, E., **Anadolu Kültür Tarihi**, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 67, Ankara, 2000.

Darga, M., **Hitit Sanatı**, İstanbul, 1992.

Gates M.H., "2002 Season at Kinet Höyük (Yeşil-Dörtyol, Hatay)", **KST XXV/I**, Ankara, 2004.

Goldman H., "Excavations at Gözlükule, Tarsus", **AJA 39**, New Jersey, 1935.

Goldman H., "Excavations at Gözlükule, Tarsus", **AJA 42/1**, New Jersey, 1938.

Goldman H., "Excavations at Gözlükule, Tarsus", **AJA 44/1**, New Jersey, 1940.

Grayson, A.K., **Assyrian Royal Inscriptions. Records of the Ancient Near East I-II**, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1972-76.

Kozbe, G., "Geç Tunç Çağ Sonundan Geç Demir Çağ Sonuna Dek Yukarı Dicle Bölgesi'nde Assur Varlığı", **Kültürlerin Yansıması**, Homer Yayınları, İstanbul, 2006.

Körođlu, K., "Demir Çağı'nda Yukarı Dicle Bölgesi", **AnadoluAraş 16**, İstanbul, 2002.

Schachner, A., 2003 "From the Bronze to the Iron Age: Identifying Changes in the Upper Tigris Region. The Case of Giricano" **Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions.**, Ege Yayınları, İstanbul, 2003.

Sevin, V., **Eski Anadolu ve Trakya. Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
